

KADINLARIN MAHREMSİZ YOLCULUK YAPMASININ HÜKMÜ*

Prof. Dr. Osman ŞAHİN**

Özet: Bu çalışmada, erken dönemden bugüne tartışılmakta olan Müslüman bir kadının, yanında mahrem bir erkek olmaksızın, yolculuğa çıkmasının hükmü konu edinilmiştir. Çalışmada ilk olarak "kadının yolculuk hakkı" ele alınmış, ardından kadının mahremsiz seyahatine dair oluşmuş görüşler ve delilleri aktarılmış; sonuç bölümünde ise "çoklu yöntem" ile bu görüşlerin değerlendirilmesi yapılmıştır. Kadının tek başına veya başka Müslüman erkekler topluluğu ile seyahati konusunda iki ana yaklaşım vardır. Kadının kendisine farz bir ibadet olan hac için dahi mahremi olmaksızın yolculuk yapamayacağına kani olanlar aralarında yasak sınırını belirleme konusunda yakın mesafeden başlayıp üç günlük yolculuk mesafesine kadar farklı kriterler ileri sürmüşlerdir. Kadının yalnız yolculuğu konusunda "güvenlik" kriterini esas alanlar ise yol emniyetinin sağlandığı durumlarda hac yolculuğu başta olmak üzere, her durumda kadının mahremsiz seyahatinin mümkün olduğunu düşünmüşlerdir. Görüşlerin değerlendirildiği çoklu yöntem, bu çalışmada vahiy dönemi ve sonrasındaki güvenlik düzeyinin karşılaştırılması, Hz. Peygamber'in gelecekle ilgili haberlerindeki üslubunun tespiti, ilgili naslarda yer alan "*Allah'a ve ahirete iman edenler*", "*helal olmaz*" gibi ifadelerin yer aldığı diğer naslarla karşılaştırılması, sahabenin vahiy dönemi sonrasında bu konudaki tavır ve uygulamaları, fukahanın kadının seyahatinde merkeze aldığı "güvenlik" illetinin irdelenmesi şeklinde uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Yolculuk, Kadın, Mahrem, Çoklu yöntem.

The Ruling On Women Traveling Without Being Accompanied by a Mahram

Abstract: In this study, the issue, which is being discussed in the early period, of whether a Muslim woman can go on a journey without a mahram man was investigated. Firstly, "woman's right to travel" was dealt with, then and the current opinions and evidences on her travel without any mahram man are indicated. In the conclusion section, these opinions are evaluated in "multiple method". There are two main approaches to a woman's travel, whether alone or with a community of Muslim men. The first one is that a woman cannot travel without a mahram man, even for the pilgrimage. Those who adopt this approach, within themselves, set different criteria for determining the forbidden border, starting from close range to a three-day journey distance. The second is based on the safety criteria of the woman's journey alone. Those who adopt this approach think that if road safety is ensured a woman's journey alone will be possible in any case especially for pilgrimage trip. The following criteria were taken into consideration as multiple method when evaluating the relevant opinions: The comparison of the revelation period and the later times in terms of security level. Determining the style of the prophet in his remarks about the future situations. The comparison of the related nasses (nusoos) in which the statements of "those who believe in Allah and the hereafter" and "not h al al" take place and the other nasses. After the period of revelation, the Companions' attitude and practices on this subject. The examination of 'illah of security which Fuqaha centered in woman's travel.

Keywords: Fiqh, Travel, Woman, Mahram, Multiple method.

* Bu makale "İslam Hukukunda Seferilik ve Hükümleri" adlı eserimizin ilgili bölümünün gözden geçirilerek düzenlenmiŐ halidir.

** Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı; osahin@omu.edu.tr

GİRİŞ

Yüce Allah, en güzel bir biçimde yarattığı¹ insana ruhsal, fiziksel ve sosyal ihtiyaçlarını en uygun bir şekilde karşılayabileceği ortam olarak aileyi belirlemiştir.² Malum olduğu üzere bir toplumun sağlamlığı, o toplumu meydana getiren ailelerin sağlam oluşuna bağlıdır. Aile içerisindeki fertlerin birbirlerine karşı olan sadakat ve bağlılıkları, o ailede doğacak olan çocukların istikbalinin garantisidir. Bu iki haslet ortadan kalktığı zaman, ailedeki huzursuzluk çocukların yetişmesini olumsuz etkileyecek, eşler arasındaki huzursuzluklar onlara da sirayet edecektir.³ Aile kurumunun güçlü bir şekilde varlığını sürdürebilmesi (nesil emniyeti) için İslam'da birçok tedbir alınmıştır. Bunlar arasında karşı cinsler arasında nikâha bağlı evlenme,⁴ evliliğin sürdürülemediği durumlarda ayrılma yollarının (talak) açık olması,⁵ ayrıca erkek ve kadınların gözlerini haramdan sakınıp, gerekli yerleri örtünmelerinin (tesettür) emredilmesi,⁶ zinanın⁷ ve evlat edinmenin⁸ yasaklanması ilk akla gelen hususlardır. Yine bu tedbirler arasında erkeğin ailenin sorumlusu (kavvâm) olarak görevlendirilmesi⁹ önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim aile bir topluluk olduğundan, her topluluk gibi onda da görüş ve talepleri karara bağlayacak, son noktayı koyacak bir başkana (aile reisi) ihtiyaç vardır.¹⁰ Bu itibarla Allah Teâlâ genel olarak erkekleri fiziksel ve ruhsal bakımdan liderlik yükünü çekmeye uygun yarattığından¹¹ ve ailenin maddi sorumluluğunu ona yüklediğinden, aile reisi olarak onu seçmiştir.¹² Ancak erkeğin aile reisi olması, keyfine göre karar verebileceği “erkek egemen” bir aile modeli anlamına gelmemektedir.¹³ Erkek, gö-

1 Tin, 95/4.

2 Bakara 2/187; A'râf 7/189; Rûm 30/21.

3 Çalışkan, “İslam Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası”, s. 61.

4 Nisâ 4/3-4, 19, 127; Mâide 5/5; Nûr 24/32; Ahzâb 33/50-52.

5 Bakara 2/227-232, 236-237, 241; Ahzâb 33/49; Talâk 65/1-7.

6 Nûr 24/31, 60; Ahzâb 33/33, 53-55, 59.

7 Nisâ 4/16-19, 25; İsrâ 17/32; Mü'minûn 23/5-7; Furkân 25/68-69; Mümtehhine 60/12; Meâric 70/29-31.

8 Ahzâb 33/4-5. Ayrıca bk. Topal, “İslâm Hukûkunda Velâyet ve Vesâyet Yetkisi”, s. 249-273.

9 Nisâ 4/34. Detaylar için bk. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, V, 38vd.; Topaloğlu, *İslâmîda Kadın*, s. 87-93; Kahveci, *İslam Aile Hukuku*, s. 124-125; Yıldırım, Mustafa, “Fıkıh-Kültür İlişkisi Bağlamında Kadın ve Hukuku”, s. 41-43; Kahraman, “İslam Hukukunda Kadının Hukuki Tasarruf ehliyeti”, s. 35-36.

10 Hz. Peygamber'in, üç kişinin yolculuğunda bile o kısa birlikteliklerinde bir başkan seçmelerini istemesi konumuz bakımından anlamlıdır. Bk. Ebû Dâvûd, “Cihâd”, s. 80.

11 Bakara 2/228; Nisâ 4/34.

12 Değerlendirmeler için bk. Udeh, *et-Teşriu'l-Cinâiyyi'l-İslâmî*, I, 28; Karaman, *İslâmîda Kadın ve Aile*, s. 210-216; Dalgın, *Gündemdeki Tartışmalı Dinî Konular*, s. 275-280; Aydın, “Aile”, *DİA*, II, 196-200.

13 “Nisâ 34. ayetinde geçen 'kavvâm' ifadesi erkeklere hak ve sorumluluk yüklemektedir. Ayetin literal (lafzi) anlamı konusunda farklı görüşler olmakla birlikte, söz konusu ayetin, bugün de yaygın olarak görülen aile içi şiddete dayanak yapılamayacağı, aksine kadınlara yönelik davranış biçiminin belirlenmesinde Hz. Peygamber'in uygulamasının örnek alınması gerektiği özenle vurgulanmıştır.” Sonuç Bildirgesi, md.22, *Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-I*, 15-18 Mayıs 2002, s.785.

revi gereği eşinin ve çocuklarının haklarını gözetecektir. Erkeğin eşine yönelik görevleri arasında örfe/marufa uygun olarak yeme-içme, giyinme¹⁴ ve barınma¹⁵ ihtiyaçlarını (nafaka) karşılaması gelir.¹⁶ Üstelik eşini ve çocukları ilgilendiren konularda, koca, eşile istişare etmekle görevlidir.¹⁷

Diğer taraftan aile kurumunun önemine binaen -nasıl ki, erkek istediği gibi davranamıyor ve bir takım sınırlamalara tâbi tutuluyorsa-, kadının da taleplerinde kocasının iznini alması ve ona itaat etmesi gerekmektedir.¹⁸ Nitekim Ebû Hureyre'nin "Hangi kadın daha hayırlıdır?" sorusuna Hz. Peygamber "Kocasını kendisine baktığında kocasını mutlu eden, emrettiğinde ona itaat eden, şahsı ve malı hususunda kocasına muhalefet etmeyendir." buyurmuştur.¹⁹ Buna karşılık koca, Yüce Allah'ın "Onlarla iyi geçinin"²⁰ ve Hz. Peygamber'in "sizin en hayırlınız eşine en hayırlı olanınızdır"²¹, "Sizden birinin hanımı izin istediğinde onu engellemeyin"²² vb. uyarılarını dikkate alarak, meşrû şartlarda hanımının isteğini yerine getirmeye çalışacaktır.²³

Bu çalışma aile kurumunun işlerliği yanında kadının güvenliği bakımından da önemli bir konu olan kadının mahremsiz yolculuğunu konu edinmiştir. Ancak konunun detaylarına geçmeden önce kadının yolculuk hakkını incelemek uygun olacaktır.

1. GENEL OLARAK KADININ YOLCULUK HAKKI

Kadın-erkek tüm insanların keşfetmeye, yeni şeyler öğrenmeye, yeni kişiler tanımaya ihtiyacı vardır. Nitekim kimi müfessirler Kur'an-ı Kerim'de övülen "السائحات : seyahat eden kadınlar"²⁴ın İslam'ı duyurma, cihad, hicret ve Allah'ın yarattığı güzellikleri ve onun mülkünün inceliklerini görmek için yeryüzünde seyahat eden kadınlar olduğunu belirtmiştir.²⁵

14 Bakara 2/233.

15 Talak 65/6.

16 Bayındır, "Kadın", s.127-129.

17 Bk. Âl-i İmrân, 3/159; Şûrâ 42/38; Bakara 2/233. Kadının istişare hakkı ile ilgili rivayetler için bk. Uteyli, *el-Hukûku'z-Zevciyye fi's-Sünneti'n-Nebeviyye*, s. 135-136, 138.

18 Çolak, *Aile Hukuku*, s.148. Kimine göre farz hacda kadının izin istemesi müstehaptır. Seyyid Sâbık, *Fıkhu's-Sünne*, I, 444.

19 Nesâî, "Nikâh", 14; Hâkim, *Müstedrek*, II, 191.

20 Nisâ 4/19.

21 Tirmizî, "Menâkıb", s. 63.

22 Buhârî, "Ezân", 162; Müslim, "Salât", 30. Diğer varyant ve değerlendirmeler için bk. Uteyli, *el-Hukûku'z-Zevciyye*, s. 104-105.

23 Kadının vahiy döneminde sosyal aktivitesi hk. bk. Toksarı, "Hz. Peygamber Devrinde Kadın", s. 67-80. Ayrıca bk. Demirdöven, "Kadının İzinsiz Evden Çıkmasıyla İlgili Hadisler", s. 415-448.

24 Tahrîm 66/5. Erkekler için bk. Tevbe 9/112.

25 Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IV, 2625; Keleş, "Fikhî Açından Kadının Yolculuğu", s. 49. İbn Mes'ûd, İbn Abbas ve Ebû Hureyre'ye göre oruç tutanlardır. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XII, 10-12.

İbn Battâl'a (ö.449/1057) göre yukarıda geçen “Sizden birinin hanımı izin istediğinde onu engellemeyin” hadisi genel manalı olup, kadının meşrû taleplerine, kocanın izin vermesini gerektirmektedir.²⁶ Aksi takdirde kadın yanında –eşi dışında- mahremi olunca hacca gitmesi, başkalarında olan hak ve alacaklarını alması, şahitlik yapması, dinini öğrenmesi, sıla-i rahim vb. durumlarda izinsiz çıkabilir.²⁷ Hatta kadının anne-babası ağır hastalığa yakalanmış olur ve bakacak kimseleri de bulunmazsa, kadın kocası izin vermese bile, babasının evinde kalıp, onlara hizmet edebilir. Bu durumda sadece kocanın nafaka yükümlülüğü düşer.²⁸ Bununla birlikte, kadın maddî bakımdan yetersizse mağdur edilmeyip, “fukara: yoksullar” veya “ibnû's- sebîl: yolcu” vb. zekât fonundan yararlandırılır.²⁹

Hac konusunda, Hanefilere göre, kadın seferi olmayacak şekilde Mekke'ye yakın ise, kocasının engelleme hakkı olmadığı gibi,³⁰ seferilik oluşmakla birlikte yanında mahremi bulunuyorsa yine engelleme hakkı yoktur.³¹ Fakat koca izin vermediği halde, kadın, meşrû ölçülerde hakkı olan seyahati tercih ederse, çoğu fakihe göre evine dönünceye kadar kocasından nafaka alamaz.³²

İbrâhim en-Nehaî (ö.96/714), İshâk b. Râhûye (ö.238/853), Ebû Sevr (ö.240/854), en sahih (esahh) görüşe göre Şâfiî'ye (ö.204/820) ve Ahmed b. Hanbel'e (ö.241/855) göre de koca karısının farz haccını engelleyemez.³³ Hatta bazı fakihler başka mahremi bulunmaması halinde kocasının kendisiyle gitmesini gerekli görür.³⁴

Hanbelî çizgisindeki Suud İlmî Araştırma ve İftâ Dâimî Komisyonu, diğer şartları taşıyorsa, kocanın karısını farz hacdan engelleyemeyeceğini,³⁵ üstelik nafaka hakkının devam ettiğini kabul eder.³⁶

26 İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, II, 474. İbn Hacer ise, hadiste bahsi geçen iznin zorunlu olmadığını, aksi halde izin almanın bir anlamı olmayacağını vurgular. (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 384) Üstelik Aynî'nin, kocanın hanımını koruyup gözetmesinin farz olduğunu söylemesine bakılırsa, kadının aleyhine/zararına olacak durumlarda kadına engel olması da caizdir. (Aynî, *Umdetü'l-Kâri*, XX, 304).

27 Krş. Çolak, *İslam Aile Hukuku*, s. 147.

28 Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve İstîlâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, II, 165; Döndüren, *Delilleriyle Aile İlmihali*, I, 369. Ayrıca Nevevî bu haklarda icmâ olduğunu söyler. Bk. Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb*, XVIII, 97.

29 Yolculuk için ön şart aramayan Hanefilere göre evlilikle, meşrûyet şartını koşan Şâfiîler (Nevevî, *Mecmû'*, VI, 173-174) için bile bu zorunlu yolculuk, meşrû olduğundan (Nevevî, *el-Minhâc*, XI, 102) yardım yapılabilir.

30 İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtâr*, III, 465.

31 Saahsî, *el-Mebsût*, IV, 112; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik*, II, 339.

32 Şahin, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 400 vd. Nafaka hk. bk. Kahveci, *Aile Bireylerinin Sorumlulukları*, s. 63-65.

33 İbnü'l-Münzir, *el-İsrâf*, III, 177. Hz. Peygamber'in cihad yerine hanımı yanında hacca gitmeyi dikkate alan Ahmed b. Hanbel, başka mahreminin bulunmaması halinde, kocasının onunla gitmesi gerektiği görüşindedir. (San'ânî, *Sübülüş-Selâm*, IV, 175.).

34 İbn Hacer, *Feth*, IV, 77.

35 *Fetâva'l-Lecneti'd-Dâime*, XI, 19.

36 *Fetâva'l-Lecneti'd-Dâime*, XI, 94.

Nâfile hacca gelince, İbnü'l-Münzir'e göre fukaha kocanın karısına mani olabileceğinde icmâ etmiştir.³⁷

Buraya kadarki kısımda kadının kocası dışında bir mahremiyle yolculuk hakkı ve imkânı ele alınmıştır. Ancak kadının mahremsiz olarak uzun yolculuklara çıkıp çıkamayacağı ayrı bir tartışma konusu olarak sürüp gitmektedir.

2. KADININ MAHREMSİZ YOLCULUĞUNUN HÜKMÜ

Kadının mahremsiz yolculuğuyla ilgili görüşler ve delillerini şöylece sıralayabiliriz:

2.1. Hac Dâhil Hiçbir Yolculuk Yapamayacağı

Kadının kocasız veya mahremsiz olarak, hac dâhil, hiçbir yolculuğa çıkamayacağı kanaatinde olanlar, yasak mesafesinin alt sınırını belirleme konusunda farklı görüşlere ayrılmışlardır. Belirtmek gerekir ki, Kur'ânda bunu doğrudan yasaklayıcı bir beyan yoktur. Fakihler kanaat belirlerken, ilgili hadislerden³⁸ ve seferîlik konusunda namazın kasıyıyla ilgili mesafe görüşlerinden hareket etmişlerdir.³⁹ Bu gruptakileri şöyle sıralayabiliriz:

a) İbrahim en-Nehâî, Şa'bî (ö.104/722), Tâvûs (ö.106/725), Zahirîler,⁴⁰ İbn Kudâme (ö.620/1223)⁴¹ ile Nevevî (ö.676/1277)⁴² ve Suud İlmî Araştırma ve İftâ Dâimî Komisyonu'na göre⁴³ gidilecek yer uzak olsun, yakın olsun kadının, mahremsiz yolculuk etmesi caiz değildir. Bu meyanda Nevevî, ilgili hadislerin sahih olduğuna dikkat çekerek, kadınların mutlak olarak mahremsiz yolculuk yapamayacağını savunurken,⁴⁴ genel seferîlik anlayışını sürdüren İbn Hazm'a göre ise, –zarûret hali dışında- yolculuk yasağının alt sınırı *bir mil* (1.848m)dir.⁴⁵ Nevevî'ye göre kadının dâru'l-harpten hicreti, nefsi hakkında korku duyması, borcunu ödemesi, emaneti teslimi, izinsiz ayrıldığı kocasının evine dönmesi gibi (farz olan) durumlarda yalnız başına yolculuk yapması caiz olup, bu konuda görüş birliği sağ-

37 İbnü'l-Münzir, *el-İşrâf*, III, 177; a.mlf., *el-İcmâ'*, s. 61.

38 Krş. Beşer, "Seferîlik Açısından Kadınlar", s. 337.

39 Krş. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 218.

40 Birlikte bk. Aynî, *Umde*, X, 315; Davudoğlu, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, VII, 83, 92.

41 İbn Kudâme, *el-Mugnî*, V, 32.

42 Bk. Nevevî, *el-Minhâc*, IX, 03-104.

43 *Fetâva'l-Lecneti'd-Dâime*, XI, 90-91.

44 Züheyri, *Evdahu'l-Beyân*, s. 56.

45 İbn Hazm, *el-Muhallâ*, V, 17.

lanmıştır.⁴⁶ Nitekim Nevevî'ye göre Hz. Peygamber de Bedir galibiyetinden sonra Mekke'den kurtarmak için kızı Hz. Zeyneb'i almaya Zeyd b. Hârîse ile Ensar'dan birini görevlendirmiştir.⁴⁷ Buna göre, kadının yalnız yolculuğunu yasaklayan hadisler zaruret olmayan durumlara bağlanır.⁴⁸

b) Atâ b. Ebî Rabâh (ö.114/732), Saîd b. Keysân ve bazı Zâhîrîlere göre kadının mahremsiz olarak *bir berid* (22.176m) ve daha uzak mesafelere yolculuğu caiz değildir.⁴⁹

c) Evzâî (ö.157/774) ve Leys b. Sa'd'a (ö.175/791) göre kadının bir günlük ve üzeri mesafeye mahremsiz yolculuğu caiz değildir.⁵⁰ Mâlik (ö.179/795) ve Şâfiî de hac dışındaki yolculuklarda bu görüştedir.⁵¹

d) Hasan el-Basrî (ö.110/728), Zührî (ö.124/742) ve Katâde'ye (ö.117/735) göre kadının mahremsiz iki günlük ve üzeri mesafeye yolculuğu caiz değildir.⁵²

e) A'meş (ö.148/765) ve Süfyan es-Sevrî (ö.161/778)⁵³ ile Hanefîlere göre⁵⁴ kadın mahremsiz üç günlük ve üzeri mesafeye yolculuk yapamaz.⁵⁵ Bu gruba göre, ihtiyaç duyduğunda kadının daha kısa yolculuğu mubahtır.⁵⁶ Bazı Hanefîler fitne zamanlarında mekruh görüşüyle fetva vermek gerektiğini vurgulayarak,⁵⁷ kısa mesafeleri de yasak kapsamına katarken, Ebû Cafer Tahâvî (ö.321/933) ise esasen Hanefîler arasında üç gün konusunda ittifak bulunduğunu, *üç gündenden az* yolculukları Ebû Hanîfe'nin (ö.157/767) *ehven* gördüğünü belirtir.⁵⁸ Bu son grubun dellilleri şunlardır:

46 Birlikte bk. Nevevî, *Minhâc*, XI, 102; San'ânî, *Sübülü's-Selâm*, IV, 174.

47 Köksal, *İslâm Tarihi*, IX, 205.

48 Nevevî, *el-Minhâc*, XI, 02. Ayrıca bk. Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, II, 144.

49 Aynî, *Umde*, VII, 184; Kamil Miras, *Tecrid-i Sarih Tercemesi*, IV, 217; Atar, "Genel Olarak Seferilik ve Hükümleri", s. 29.

50 Aynî, *Umde*, VII, 188.

51 Nefrâvî, *el-Fevâkih Devânî*, II, 545; Atar, "Seferilik Hükümleri", s. 29.

52 Yaylalı, "Seferilik Hükümleri", s. 266.

53 Miras, *Tecrid*, IV, 218.

54 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 111.

55 Suğdî'ye göre bu mekruhtur. Suğdî, *en-Nütef fi'l-Fetâvâ*, s. 498.

56 İbn Nüceym, *el-Bahr*, II, 339. Kadîhân'a göre Ebû Yûsuf ile -bir rivayette- Ebû Hanîfe kadının mahremsiz *bir günlük* yolculuğunu mekruh görmüşlerdir. Kadîhan, *Fetâvâ*, I, 170. Ayrıca bk. Ali el-Kârî, *Fethu Bâbi'l-Înâye* I, 605.

57 İbn Âbidîn, *Redd*, III, 465.

58 Kadîhan, *el-Fetâvâ*, I, 170.

a- Kur'an

Yüce Allah, Kabe'yi ziyaret etmeye yol bulabilenlere haccı farz kılmaktadır.⁵⁹ İbnü'l-Hümâm'a göre kadın kendisine yardım edecek biri olmadan, bineğe (deve) binip-inemediği ve bu konuda ona yardım etmek sadece eşi ve mahremine helâl olduğu için, bu şekilde yardım bulamadığından gücü yetmeyen kadının haccı farz kılan bu nassa muhatap olması söz konusu değildir.⁶⁰

b- Sünnet

Hz. Peygamber'in bazı hadisleri kadınların, mahremsiz olarak, üç günlük ve yukarısı yolculuklarını yasaklamaktadır.⁶¹

- İbn Ömer'in nakline göre Hz. Peygamber "Hiçbir kadın yanında mahremi bulunmaksızın üç günlük mesafeye yolculuk etmesin" buyurmuştur.⁶²

- Ebû Saîd el-Hudrî ile Ebû Hureyre'den üçgünden az yolculukları yasaklayan rivayetler gelmiş olmakla birlikte üç günün üzerindeki yolculukları yasaklayan rivayetler de vardır.⁶³

Her iki sahabiden gelen rivayetleri birlikte değerlendiren Kadı İyâz (ö.544/1149), bu rivayetlerin farklı ölçüler getirmelerine rağmen, üç gün miktarında İbn Ömer hadisiyle örtüştüğü için, Hanefilerin görüşünün daha güçlü hale geldiğini ileri sürer.⁶⁴ Tahâvî'ye göre de bu baptaki hadisler üç gün konusunda birleşmiş olup, daha aşağıdaki sürelerde ise ihtilaf etmiştir. Hadisler topluca değerlendirildiğinde üç gün miktarının bu hadislerin tamamıyla sabit olduğu ortaya çıkar. Ayrıca sefer mesafesinin üç günle kayıtlanması bu miktarın altındaki yolculuğun mubah olduğunu gösterir. Zira daha kısa mesafeye yolculuk caiz olmasaydı, üç gün kaydı koymak anlamsız olurdu. Hâlbuki Hz. Peygamber boş söz söylemekten korunmuştur.⁶⁵ Ancak, bizce değerlendirme bu şekliyle de, üç günden az miktar veren hadisleri anlamsız hale getireceğinden yerinde değildir. Zira genel kabul gördüğü üzere Hz. Peygamber bu farklı ölçüleri farklı bağlamalarda zikretmiştir.⁶⁶ O halde Nevevî'nin vurguladığı gibi, esasen Hz. Peygamber

59 Âl-i İmrân 3/97.

60 İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, II, 427. Günümüz açısından kadının haccı konusu aşağıda gelecektir.

61 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 111; İbn Âbidîn, *Redd*, III, 465.

62 Müslim, "Hac", 74; Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr*, II, 113.

63 Rivayetler için bk. Müslim, "Hac", 74; Beyhakî, *Sünen*, V, 371.

64 Birlikte bk. Aynî, *Umde*, X, 319; Miras, *Tecrid*, IV, 219.

65 Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr*, II, 114. Benzer bir değerlendirme için bk. Cessâs, *Ahkâm*, I, 217-218.

66 Örnek olarak bk. İbnü'l-Hümâm *Fethü'l-Kadîr*, II, 428; Ali el-Kârî, *Feth*, I, 605.

–ileride geleceği üzere- *o günkü şartlarda*, kadının kısa mesafe dâhil hiçbir şekilde yolculuğuna cevaz vermemiş, bu sebeple daha üzeri mesafeler sorulunca hepsine olumsuz cevap vermiştir.⁶⁷

Diğer yandan, her üç sahabînin en üst sınırı gösteren ortak rivayetleri de zahiren/lafzen üç günün üzerinde yolculukları yasaklamaktadır.⁶⁸ Bununla birlikte Hanefîler, ilgili bazı hadislerin lafzen ifade ettiği “*üç günden fazla (فوق ثلاثة)*” ibaresini “*üç gün kadar*” şeklinde anlarlar.⁶⁹ Zaten görebildiğimiz kadarıyla klasik anlayışta kadının mahremsiz seyahat yasağını “*üç günden fazla*” şeklinde anlayan ve savunan olmamıştır.

- Kadının seyahatinde haccın istisnâ edilmediği sadedinde, İbn Abbas’tan gelen Hz. Peygamber’in “*Mahremi olmadan kadın hac etmesin*”⁷⁰ hadisi de delil getirilmiştir.⁷¹

Görüldüğü gibi bu hadis haccı dahi mahrem şartına bağlamaktadır. Bu konuda İbn Kudâme, hadisin nâfile hac ile farz hac arasında ayırım yapmadığını savunur.⁷²

c- Akıl/Makul

Merginânî’ye (ö.593/1197) göre kadın, mahremsiz olduğunda fitneye düşebilir, üstelik başka kadınların eklenmesiyle bu tehlike daha da artar. Bu sebeple –yanında başkaları olsa bile- yabancılarla yalnız kalması haram kılınmış, kendi mahremi bile olsa –mahremiyeti kabul etmeyen- bir Mecusî ile yolculuğu caiz görülmemiştir.⁷³

2.2. Güvenli Bir Ortamda Mahremsiz Yolculuk Yapabileceği

Bu gruptakiler, kadının sadece farz hac gibi zorunlu yolculuklarda bulunabileceğini savunanlar ve izni her türlü mubah yolculuğu alacak şekilde genişletenler olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır.

67 Nevevî, *el-Minhâc*, IX, 104; Züheyri, *Sefer Nisvân*, s. 56.

68 Müslim’in rivayetleri arasında Ebû Bekir kanalıyla İbn Ömer’den de “üç gün üzerinde” şeklinde rivayet vardır. Bk. Müslim, “Hac”, 74.

69 Açıklama için bk. Şahin, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 35.

70 Dârakutnî, *Sünen*, III, 227; Şevkânî, *Neylül’-Evtâr*, IV, 325.

71 Bk. Merginânî, *el-Hidâye Şerhu’l-Bidâye*, I, 135; Kâsânî, *Bedâiyu’s-Sanâi’*, II, 123.

72 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 32.

73 Merginânî, *el-Hidâye*, I, 135.

2.2.1. Farz Hac Gibi Zorunlu Yolculuk Yapabileceği

Birinci grubu oluşturan Hasan el-Basrî, Atâ, Saîd b. Cübeyr, İbn Sîrîn (ö.110/729) ve Evzaî, Mâlikîler, Şâfiîler ile bir rivayete göre Ahmed b. Hanbel ve İmâmîye'ye göre ortamın güvenli olması halinde, kadının yalnız *farz hac* yolculuğu yapması caizdir.⁷⁴ Ancak, güvenli ortamda kadının mahremsiz olarak haccına, mesafe şartı koşmadan cevaz verenler, yukarıda geçtiği üzere hac dışındaki yolculuklarda farklı mesafe ölçülerini benimsemişlerdir. Diğer taraftan hac yolculuğunda güvenilir ortamın nasıl sağlanacağı konusunda da görüş ayrılıkları göstermişlerdir.

Diğer yandan İbn Sîrîn kadının *Müslümanlardan bir erkekle birlikte hacca gitmesinde sakınca (beis) görmezken*,⁷⁵ Hasan el-Basrî (*her*) *Müslümanın mahrem olduğunu, hatta mahrem olmayan bazı kimselerin, mahremden de daha güvenilir olduğunu düşünür*.⁷⁶

Yine Atâ'ya kadının mahremi dışında inip-binmesine yardım edecek, onu koruyacak sorumlu kadınlar bulunması halinde hac yolculuğu sorulmuş, o da “*evet, haccetsin*” demiştir.⁷⁷

Ayrıca Mâlikîlere göre ‘güvenilir kimseler’ *yalnız kendilerine emanet edilmiş kadın arkadaşları veya yalnız erkekler yahut erkek-kadın karışık bir topluluktur*.⁷⁸ Karâfi, (*ahlakına*) *güvenilen tek bir kadının da yola çıkmak için yeterli olduğunu düşünür*.⁷⁹

Keza Şafiî'ye göre, azık ve binite sahip olan bir kadın, ayrıca *işlek* (me'hül) ve *güvenli bir yolda, güvenilir bir kadınla beraber* ise, yanında mahremi olmasa bile, üzerine hac farz olur.⁸⁰ Fakat yanında güvenilir hür Müslüman kadın/lar yoksa yanlarında eşi bulunmayan veya herhangi birinin mahremi olmadığı erkeklerle hacca gidemez.⁸¹ Şâfiîlere göre ise kadının hac yolculuğu yapabileceği güvenli ortam, *güvenilir kadınların oluşturduğu gruplar*⁸² veya *içinde güvenilir kadınların da*

74 Örnek olarak bk. İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 30-31; Düsüki, *Hâşiyeye aleş-Şerhi'l-Kebir*, II, 9. Yıldırım da kadının güvenli ortamda hacca gitmesini caiz görür. Yıldırım, Celal, *İslâm İlmihali*, s. 390.

75 İbnü'l-Münzir, *el-İşraf*, III, 176.

76 İbn Battâl, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, IV, 532.

77 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117.

78 Karâfi, *ez-Zahira*, III, 180; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, I, 322.

79 Karâfi, *ez-Zahira*, III, 180.

80 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117; Şirbini, *Muğni'l-Muhtâc*, I, 682.

81 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117; Şirbini, *Muğni'l-muhtâc*, I, 681, 682.

82 Nevevî, *el-Minhâc*, IX, 104.

*bulunduğu bir kafiledir.*⁸³ Ancak Şâfiilerden Kaffâl, kadınların erkeklerle yapabileceği yolculukta en az bir erkeğin yanında hanımının bulunmasını şart koşmuştur.⁸⁴

Diğer taraftan Şâfiiler arasında, yol emniyeti olduğu takdirde ve kadının *kendisi hakkında güven duyması halinde, -kafile içinde- tek başına* bile hacca gidebileceğini savunan fakihler vardır. Onlara göre emniyet bulunmayan bir yolda kadın saldırılara karşı tek başına kendisini (namusunu) koruyamaz. Fakat yol emniyeti olunca, kadının kafile içinde yalnız hacca gitmesi caizdir.⁸⁵ Kirmânî, bu son görüşü Şâfiî'ye nispet etmişse de Nevevî, Şâfiî'nin ibarelerinde meşhur olanın *güvenilir kadın grubu* olduğunu söyler.⁸⁶

Evzâî'ye göre ise kadın, *bineğe binip-inmek için bir merdiven edinip, erkeklerin bineği idare etmede yardımcı olabilecekleri güvenilir bir toplulukla birlikte hacca gidebilir.*⁸⁷

Kadının mahremi olmadan yolculuk yapamayacağını, evliyse ayrıca kocasının iznini almasını gerekli gören İmâmiye'ye gelince, hac için varsa mahremiyle, yoksa mahremi olmayanlarla yola çıkarabilir.⁸⁸

Kadının farz haccı dışında aynı şartlarla çıkabileceği diğer yolculuklar, borcunu ödemek, emaneti sahibine ulaştırmak, kocaya itaatsizlikten (nüşûz) vazgeçmek,⁸⁹ iddeti tamamlamak için evine dönmek, adak ve kaza haccı ifâ etmek,⁹⁰ mahkeme celbine cevap vermek gibi kadın üzerine dinen/hukuken gerekli olan durumlardır.⁹¹

Bu grubun delilleri şunlardır:

a- Kur'an

- Yüce Allah "*Gitmeye yol bulabilenin o evi (Kâbe) ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır*" buyurmaktadır.⁹² Kadına hac için mahrem şartı koşmak, haccın farziyeti konusunda nazil olan bu ayete aykırı olur.⁹³ Yani ayet genel anlamlı olup, erkek-kadın ayırımı yapmaksızın genel hüküm ifade etmektedir.

83 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117.

84 İbn Hacer, *Feth*, IV, 77.

85 Topluca bk. Nevevî, *el-Minhâc*, IX, 104; Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî*, IX, 56; Aynî, *Umde*, X, 313.

86 Bk. Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derârî*, IX, 56.

87 İbnü'l-Münzir, *el-İşrâf*, III, 176.

88 Akberî, *Ahkâmü'n-Nisâ*, s. 29.

89 Keleş, "Fikhî Açından Kadının Yolculuğu", s. 48.

90 Nefrâvî, *el-Fevâkih Devânî*, II, 546.

91 Başka örneklerle birlikte bk. Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117.

92 Âl-i İmrân 3/97.

93 Karâfî, *ez-Zahira*, III, 179.

Mahremsiz yolculuk veya hac yapmayı yasaklayan hadisler de bu ayeti tahsis edecek güçte değildir.

- Yine Allah Teâlâ “*Ey Peygamber! Kadınları boşayacağınızda, onları iddetlerini gözeterek boşayın ve iddeti de sayın. Rabbiniz Allah’tan korkun. Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmassınlar. Bunlar Allah’ın sınırlarıdır*” buyurur.⁹⁴

Şâfiî’ye göre ayet, kadın iddeti içinde açık bir suç işlediğinde, çıkması yasak olan evden çıkarılması gerektiğini belirttiği için, aynı şekilde kadının farz hac görevi için de seyahat edebileceğine delildir.⁹⁵

b- Sünnet

- Şâfiî’ye göre Hz. Peygamber’in, hac ayetinde geçen “yol bulma” şartını *yiyecek ve binit* olarak açıkladığı⁹⁶ halde, başka bir istisnâ yapmamış olması, kadının güvenilir ortamda hac yolculuğu yapabileceğini gösterir.⁹⁷ Nitekim Kamil Miras’a göre kadınlara mahremsiz yolculuğu yasaklayan hadisler, doğal olarak hac yolculuğunu içermez. Zira hac gücü yeten kadın erkek herkese farzdır.⁹⁸

Ancak İbnü’l-Hümâm (ö.861/1457), Hz. Peygamber’in, kadının mahremsiz haccını yasakladığına dair rivayetlerin de bulunduğunu,⁹⁹ bunlara göre güvenlik (emniyet) için sika kadınların yeterli olamayacağını savunur.¹⁰⁰ İbn Kudâme ise haccı yasaklayan hadisin açık hüküm koyduğunu, gerçekte kadının hac yolculuğunun diğer yolculuklardan farkı olmadığını, bu sebeple nâfile hacda olduğu gibi farz hacca da mahremsiz gidemeyeceğini ileri sürer.¹⁰¹

- Adiy b. Hâtim’den sahih yolla gelen rivayetlere göre o: “Ben Hz. Peygamber’in yanındayken biri girdi ve fakirlikten yakındı. Sonra başkası geldi ve eşkıyalardan yakındı. Bunun üzerine Hz. Peygamber bana ‘Adiy! Hîre’yi hiç gördün mü?’ dedi. ‘Görmedim, ama duydum’ dedim. ‘Eğer ömrün olursa, göreceksin ki, kadın Hîre’den yola çıkacak ve gelip Kâbe’yi tavafedecek de Allah’tan başka kimseden korkusu olmayacak’ buyurdu. Doğrusu ben bilahare bu hakikati gözlerimle gördüm.” demiştir.¹⁰²

94 Talak 65/1.

95 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117.

96 Örnek olarak bk. Tirmizî, “Hac”, 4.

97 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117.

98 Miras, *Tecrid*, IV, 217-218.

99 Örnek olarak bk. Dârakutnî, *Sünen*, III, 227-228.

100 İbnü’l-Hümâm, *Feth*, II, 427.

101 İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 32.

102 Buhârî, “Menâkıb”, 25. Ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 342.

Görülüyor ki, bu hadiste emniyet halinde kadının tek başına yapacağı hac yolculuğundan söz edilmiştir.¹⁰³

- Hz. Peygamber “*Allah’ın kadın kullarını Allah’ın mescitlerinden engellemeyin*” buyurmuştur.¹⁰⁴ İbn Dakikül’ide (ö.702/1302) göre bu hadisin umûmu kadına seferi yasaklayan diğer hadisi tahsis etmiştir. Esasen ona göre mesele, umumî nitelikli (âmm) iki delilin çatışması meselesidir. Bunlar da *yol bulabilene hacca emreden umumi ayet* ile *kadına mahremsiz yolculuğu yasaklayan umumi hadistir*. Birincisinde kadın-erkek gücü yeten herkese hac farz kılınmakta, ikincisinde ise kadına her türlü yolculuk yasaklanmaktadır. Buna göre hacca hadisten istisna edenler, hadisi ayetin umûmuyla; hacca yasak kapsamına alanlar ise ayeti hadisin umûmuyla tahsis etmiş olur. Bu durumda harici bir delile ihtiyaç vardır. İşte kadınları Allah’ın mescitlerinden engellemeyi yasaklayan hadisin umûmu, kadına yolculuğu yasaklayan hadisi tahsis etmiştir.¹⁰⁵

Buna karşılık, hadisteki yasağın mescitleri de içine alan umumî bir yasak olduğunu düşünen Aynî (ö.855/1451), buna istinaden, yolculuğa ihtiyaç duyulan mescitlerin, yasak getiren hadisle hariç tutulduğunu savunurken,¹⁰⁶ İbnü’l-Hümâm, ilgili ayet ve hadislerin umûmunun, yol güvenliği gibi icmâ ile kabul edilen şartlarla kayıtlanması yanında, kadına mahremsiz üç günlük yolculuğu yasaklayan hadislerle de kayıtlanmış olduğunu savunur.¹⁰⁷

c- Sahabe Görüş ve Uygulaması/Eser

- Şâfiî Hz. Âişe, İbn Ömer, Urve b. Zübeyr’den değişik vesilelerle, mahremi olmasa bile kadının hacca gidebileceğine dair rivayet aldığını söyler.¹⁰⁸

- Hz. Ömer son haccında Hz. Peygamber **hanımlarının** hac yapmasına izin vermiş ve onları perdeler ardına saklayıp, yanlarına görevli olarak Hz. Osman ile **Abdurrahman b. Avfı** katmıştır.¹⁰⁹ Hz. Osman da kendi hilafetinde onlara hac yaptırmayı sürdürmüştür.¹¹⁰

Ancak, Kastalânî’nin (ö.923/1517) vurguladığı gibi, Hz. Peygamber’in hanımları müminlerin anneleri olduğundan,¹¹¹ rivayet mahremsiz yolculuğa delil olamaz.

103 Nevevî, *el-Minhâc*, IX, 104; Atar, “Seferîlik Hükümleri”, s. 29.

104 Buhârî, “Ezân”, 162; Müslim, “Salât”, 30.

105 San’ânî, *Sübülüs-Selâm*, IV, 174.

106 Aynî, *Umde*, X, 316.

107 İbnü’l-Hümâm, *Feth*, II, 426.

108 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117; Beyhâkî, *Ma’rife*, VII, 506.

109 Buhârî, “Cezâu’s-sayd”, 26; Beyhâkî, *Sünen*, IV, 534.

110 İbn Hacer, *Feth*, IV, 75.

111 Bk. Kastalânî, *İrşâdüs-Sâri*, III, 323. Kastalânî diğer kadınların mahrem şartını yerine getirme ihtimalinden de bahseder. *A.g.e.*, a.y.

Fakat bu durumda, burada Hz. Ömer'in o zamana kadar onlara niçin izin vermediğinin¹¹² ve onları niçin perde arkasına sakladığının da izah edilmesi gerekir.

Hz. Ömer'in önceleri izin vermeme gerekçesi açık olmamakla beraber, bu konuda hadis şârihleri onun “*Evlerinizde oturunuz*” ayetini¹¹³ dikkate aldığından seyahatlerini haram gördüğünü, fakat hilafetinin son yılında bu görüşünü değiştirdiğini savunurken,¹¹⁴ Şâfiî ‘Hz. Ömer’i Hz. Peygamber’in Veda Haccında hanımlarına hitaben “*Sizin haccınız budur. Gerisi evde hasır üzerinde oturmaktır*” sözünün engellediği görüşündedir.¹¹⁵ Ancak Hz. Ömer izin verdiği halde, Zeyneb ve Sevede validelerimizin “*Rasulullah’tan sonra bizi (hiçbir) binek yerimizden kımlatamaz*” diyerek o hac seyahatine katılmadıklarına¹¹⁶ bakılırsa, Şâfiî’nin tespiti daha isabetli görünmekteyse de, bu hadisi ilgili ayete ircâ etmek de mümkün olduğundan, aralarında ayırım yapmaya ihtiyaç yoktur. Bununla birlikte bu cevaplar Hz. Ömer’in görüş değiştirme sebebini izah konusunda tahminden öte değildir.

Diğer taraftan validelerimizin perde arkasına alınmasına gelince, Yüce Allah, hazar halinde onlarla perde arkasından iletişim kurulmasına müsaade ettiğine¹¹⁷ göre, Hz. Ömer’in izin verdiği hac yolculuğunda dahi ayetin öngördüğü perde tedbirini almış olması normaldir.

- **İbn Ömer**’in kendisine mahrem olmayan ve yanında mahrem bulunmayan hanımlarla hac yolculuğu yaptığı, hatta o hanımları devesinin arkasında götürdüğü rivayet edilmiştir. Bu rivayetlerin bir kısmında yukarıda özelliği sayılan kadınlar olduğu söylenirken, bazılarında ise mevlâ (mevlât) olduğu açıklanır.¹¹⁸ Nâfi’ye (ö.117/735) göre bu kadın İbn Ömer’in Safiyye/Sâfiye adlı bir hanım mevlâsıdır.

Söz konusu rivayet, Şâfiî tarafından nakledilmiş,¹¹⁹ ayrıca Ebû Dâvûd ve Tahâvî tarafından da sıhhati tenkit edilmeden tahriç edilmiştir.¹²⁰

112 İbn Hacer, *Feth*, IV, 74.

113 Ahzâb 33/33.

114 Bk. Kastalâni, *İrşâd*, III, 323.

115 Beyhakî, *Ma’rife*, VII, 503. Hz. Peygamber’in cihad yerine haccı teşvik eden hadislerini dikkate alan Buhârî şârihi el-Mühelleb (ö.435/1044) bu rivayetin açıkça uydurma olduğunu söylemişse (İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi’l-Buhârî*, IV, 532) de, rivayet Ebû Hureyre ve Ebû Vâkid el-Leysi kanalıyla geldiğine (Bk. Beyhakî, *Ma’rife*, VII, 503) bakılırsa uydurma olduğunu söylemek zordur.

116 Beyhakî, *Sünen*, V, 372-373.

117 Ahzâb 33/53.

118 Beyhakî, *Sünen*, V, 370.

119 Beyhakî, *Sünen*, V, 370.

120 Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 2; Tahâvî, *Meâni’l-Âsâr*, II, 116.

Gariptir ki Hanefiler, bu delili ret sadedinde rivayetteki yolculuğun mutlak olmasından, yani belirli bir mesafe zikredilmemiş olmasından yola çıkarak, bu yolculuğun yasak kapsamına girmeyen kısa bir yolculuk olabileceğini savunur.¹²¹ Oysa Beyhakî'nin belirttiği gibi, yapılan yolculuk Mekke'ye gidilen hac yolculuğu olduğu ve -İbn Ömer de Medinelî olduğu göre- bu seyahatin mesafe bakımından üç günlük yasak kapsamından daha fazla olduğu açıktır.¹²² Buna karşılık sünen şârihleri Ebû Dâvûd'un ilgili hadisi, hac yolunda mahremi örneklemek için aldığını fark edip, Hanefilerin bağıllık ve dayanışma anlamına gelen "mevl'l-muvâlât" şeklinde anladıkları "mevlât" terimini, "câriye" olarak izah etmektedirler.¹²³ Yani câriye hakkında efendisi de koca veya baba gibi mahrem şartını sağlamış olmaktadır. Buna göre câriye İbn Ömer'e yabancı olmayacağından,¹²⁴ ilgili rivayet kadının mahremsiz haccı konusunda delil olma özelliğini kaybedecektir.

- **Hz. Âişe**, Ebû Saîd el-Hudrî'nin kadınların mahremsiz yolculuk yapamayacağına dair fetvâ verdiği duyunca, "*Her kadının mahremi yoktur (ki!)*" diye tepki göstererek¹²⁵ kadınların bazan mahrem bulamayacaklarını ve o zaman gerekirse yolculuk yapabileceğini imâ etmiştir.¹²⁶

Görüldüğü üzere, bu gruptakiler sahabe söz ve uygulamalarına dayanarak, güvenilir kadın topluluğunun mahrem yerine geçeceğini kabul ederler. Fakat es-San'ânî (ö.1182/1768), bu yaklaşımı sahabe arasında icmâ oluşmadığı gerekçesiyle yerinde bulmaz.¹²⁷

d- İcmâ

- İbn Hacer (ö.852/1449), Hz. Ömer, Hz. Osman, Abdurrahman b. Avf ve Hz. Peygamber hanımlarının ittifak etmesi, sonra da diğer sahabilerin bunu öğrendiği halde karşı çıkmamasından hareketle sahabe arasında *icmâ* gerçekleştiğine

121 Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr*, II, 116; Aynî, *Umde*, VII, 185.

122 Beyhakî, *Ma'rife*, VII, 507.

123 Aynî, *Umde*, VII, 185. "Mevlâ(t)" hk. bk. İbn Manzûr, *Lisân*, VI, 4922; Yiğit, "Mevâlî", *DİA.*, XXIX, 424-426.

124 Sehârenfûrî, *Bezlü'l-Mechûd*, VIII, 308; Azimâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd*, V, 124.

125 Beyhakî, *Sünen*, V, 370; a.mlf., *Ma'rife*, VII, 506.

126 Bu değerlendirmemiz Beyhakî'nin "...باب المرأة يلزمها الحج: *Kendisine haccın gerekli olduğu kadın babı*" adlı bab başlığına göredir. Tahâvî de, bu hadisi böyle anlamıştır. (Bk. Tahâvî, *a.g.e.*, a.y.). İbarenin usta hadisçiler tarafından bile yanlış anlaşılabilceğini savunan İbn Hibbân ise benzer bir rivayet tahrîç etmiş, fakat bu sözleri, "*her kadının mahremi yoktur. Onlar Allah'tan korksun. Kadın ancak mahremiyle gider*" şeklinde yorumlamıştır. Bk. İbn Hibbân, *Sahih*, VI, 442-443.

127 San'ânî, *Sübülü's-Selâm*, IV, 174.

işaret eder.¹²⁸ Ancak, yukarıda ifade edildiği gibi, Hz. Peygamber hanımlarına ait uygulama bu hususda icmâya konu olamayacağı gibi, konu olması halinde bile Ebû Saîd el-Hudrî'nin kadınların mahremsiz yolculuk yapamayacağına dair fetvâ verdiği bakılırsa sahabe arasında icmâ oluşmadığını kabul etmek gerekir.

e- Kıyas

- İbn Battâl'a göre daru'l-harpte Müslüman olan bir kadın, yanında mahremi bulunmasa bile, hicret etmesi onun üzerine vacip olduğuna göre, hadisteki yasak, vacip olmayan seferler için varit olmuş demektir.¹²⁹

Ne var ki İbn Kudâme, bu yolculuklar zorunlu (zarurî) olduğundan kıyasa konu olamayacağını belirtirken,¹³⁰ İbn Nüceym (ö.970/1563) ise şu iki sebeple kıyası uygun bulmaz. Birincisi yapılan kıyas -yukarıdaki- yasaklayıcı nassa rağmen kıyas olacaktır. İkincisi de esir kadının hicreti belirli bir mekânı hedefleyen normal bir yolculuk değil, İslam askerlerini bulana kadar fitnedan kaçmaktan ibaret olduğundan, kıyas ilgisiz bir kıyas (kıyas mea'l-fârik) olacaktır. Zira askerlere kavuştuktan sonra yasak işlemeye başlayacaktır.¹³¹

2.2.2. Meşrû Olan Her TürLü Yolculuk Yapabileceği

Bu görüş Hammâd b. Ebî Süleymân (ö.120/737), bazı Şâfiiler ve İbn Teymiyye'ye (ö.728/1328) aittir. Günümüzde ise görüş Karadâvî ve Karaman'ın aralarında bulunduğu birçok İslam hukukçusu tarafından kabul edilmektedir.¹³²

Hammâd'a göre kadının mahremsiz olarak, *güvenli (sâlih) bir grup içinde* yolculuk yapmasında beis yoktur.¹³³

Yine Ebû Bekir el-Kaffâl¹³⁴ gibi bazı Şafiiler, farz hacda olduğu gibi, *güvenilir kadınlar topluluğuyla birlikte nafîle hac, ziyaret ve ticaret yolculuğu gibi vacip olmayan yolculuğa da çıkabileceği* kanaatindedir.¹³⁵

128 İbn Hacer, *Feth*, IV, 76.

129 İbn Battâl, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, IV, 533.

130 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, V, 32.

131 İbn Nüceym, *el-Bahr*, II, 338.

132 Görüşler için bk. Karadâvî, *Keyfe Neteâmel meas's-sünne*, s. 129; Karaman, "Seferilik Hükümleri (Genel Değerlendirme)", s. 458; Yavuz, "Seferilik Şartları", s.310; Yaylalı, "Seferilik Hükümleri", s. 270; Aktan, "Seferilik Açısından Kadınlar (Müzakere)", s. 354; Erdoğan, "Seferilik Şartları (Müzakere)", s. 323; a.mlf., "Seferilik Hükümlerinin Değişmesi", s. 418.

133 Kadıhan, *el-Fetâvâ*, I, 170.

134 İbn Hacer, *Feth*, IV, 76.

135 Nevevî, *el-Minhâc*, IX, 104.

Yavuz'a göre asıl olan yolun güvenli olması, mal, can ve namus emniyetinin garanti altında bulunmasıdır. Eğer bir yolculukta güven varsa sefer ölçüsüne, zamana ve mekâna bakmadan kadın ve erkeğin yolculuk yapmasında bir sakınca bulunmaması gerekirken,¹³⁶ Karaman'a göre de emniyet faktörleri bulunduğu kadını tek başına yolculuk yapabilecektir.¹³⁷

Kısaca bu yaklaşıma göre güvenli olduğu için, kadını toplu taşıma vasıtalarıyla meşrû amaçlarla yolculuk yapılabilir.

Bu grubun delilleri şunlardır:

a- Sünnet

- Yukarıda geçtiği gibi, Adiy b. Hâtim'den gelen sahih rivayetlerde Hz. Peygamber ona 'Eğer ömrün olursa, göreceksin ki, kadını Hire'den yola çıkacak ve gelip Kabe'yi tavaf edecek de Allah'tan başka kimseden korkusu olmayacak' buyurmuş, o da sonraları bu hakikati gözleriyle gördüğünü belirtmiştir.¹³⁸ Üstelik bazı kaynaklarda İslâm'ın ilk devirlerinde yol emniyeti bulunduğundan, kadınların (Irak bölgesinde Kûfe'ye yakın olan) Hire ile Dımeşk (Şam) arasında tek başlarına emniyetli bir şekilde yolculuk yaptıklarından bahsedilir.¹³⁹

İbn Hacer'e göre Hz. Peygamber'in bu haberi, övgü (medh) sadedinde geldiğinden, bu, kadının güvenli ortamda yolculuğunun caiz olacağına delalet eder.¹⁴⁰ Buna karşılık Aynî, bu hadisin kadına cevaz vermek amacıyla değil, sadece İslâm'ın güçleneceğini ve ortamın emniyete kavuşacağını haber vermek için söylendiğini ileri sürer.¹⁴¹ Ancak aşağıda geleceği üzere, rivayeti cevaz konumunda anlamak mümkündür.

- Kadına mahremsiz yolculuğu yasaklayan hadislerin bir kısmının başında "bir kadını, mahremsiz yabancı bir erkekle baş başa kalmasın..."¹⁴² denilerek, yasak maksadının halvet sonucu oluşacak tehlike olduğuna dikkat çekilmiştir.¹⁴³ Kalabalık yolculuklardaysa halvet olmayacaktır.

136 Yavuz, "Seferîlik Şartları", s. 310.

137 Karaman, *Seferîlik Hükümleri*, s. 458.

138 Buhârî, "Menâkıb", 25. Ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 342.

139 Kâsimî, *Nizâmu'l-Hükmi*, II, 644.

140 İbn Hacer, *Feth*, IV, 76.

141 Aynî, *Umde*, X, 316.

142 Müslim, "Hac", 71.

143 Yaylalı, "Seferîlik Hükümleri", s. 269-70.

b- Sahabe Görüş ve Uygulaması/Eser

Bu konuda yukarıda geçen Hz. Ömer, Hz. Osman, İbn Ömer ve Hz. Âişe'ye ait rivayetler delil alınmaktadır.

- **Hz. Ömer**'in, son haccında Hz. Peygamber hanımlarına hac için izin vermesi, Hz. Osman ile Abdurrahman b. Avf'ı yanlarında görevlendirmesi, **Hz. Osman**'ın da kendi döneminde bu işlemi sürdürmesi bu deliller arasındadır.

Ancak, Hz. Peygamber'in hanımları müminlerin anneleri olduğu için, mahrem şartı yerine geldiğinden, bu rivayet kadın yolculuğuna delil alınamaz.

- Daha çok Nâfi'den gelen haberlerde **İbn Ömer**'in, Safiyye/Sâfiye adlı hanım mevlâsını (mevlât), devesinin yedeğinde hacca götürmüş olması¹⁴⁴ kadının kalabalık ortamlarda güvenilir kimselerle yolculuk yapabileceğine delil getirilmektedir.

Bu rivayet de, kadının İbn Ömer'in câriyesi olma ihtimalinden dolayı delil olarak alınamaz.

- **Hz. Âişe**'ye gelince, Ebû Saîd el-Hudrî'nin kadınların mahremsiz yolculuk yapamayacağına dair fetvâ verdiğini duyunca, o "*Her kadının mahremi yoktur (ki!)*" diye tepki göstererek¹⁴⁵ kadınların mahrem bulamadıkları durumlar olacağını ve o zaman, gerekirse yolculuk yapabileceğini imâ eder.

Ayrıca Hz. Âişe de mahremi olmadan yolculuk yapmakta idiye¹⁴⁶ de, Ebû Hanîfe'nin vurguladığı gibi, Hz. Âişe müminlerin annesi olduğu ve mümin erkeklerle nikâhı ebediyen haram olduğundan¹⁴⁷ şahsi uygulaması delil alınamaz.

c- Usul ve Aklî delil

- Şâtıbî'nin (ö.790/1388) ibâdetlerde teabbüdüliğin, yani akıl yürütmeye kapalılığın, muâmelelerde ise maksat ve manaların akıl yoluyla kavranabilmesinin esas olduğu¹⁴⁸ tespitinden hareket eden Karadâvi'ye göre,¹⁴⁹ kadınların yolculuğu da ibadet alanı dışında olduğundan, bu meselenin akıl yoluyla değerlendirilebilmesi lazımdır.

144 Beyhakî, *Sünen*, V, 370.

145 Beyhakî, *Sünen*, V, 370; a.mlf., *Marîfe*, VII, 506.

146 Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr*, II, 116.

147 Detaylar için bk. Tahâvî, *Meâni'l-Âsâr*, II, 116; a.mlf., "Mahrem Bulunmaması Durumunda Kadının Haccı Meselesi", s.659.

148 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 283. Ayrıca bk. Kahraman, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabudi Hükümler ve Taabbudiyâtın Sahası Üzerine", s. 25-57.

149 Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, s. 353.

- Ayrıca Karadâvî'ye göre, özü itibariyle haram (haram li-zâtihi) olanlar ancak *zaruret* halinde mubah olurken, sebep olacağı muhtemel kötülüğü engelleme (sedd-i zerâyî') amacıyla yasaklanan şeyler ise *ihtiyaç* halinde mubah olurlar.¹⁵⁰ Günümüzde de kadınların ticaret, ilim tahsili gibi *genel ihtiyaç* sebebiyle veya konferans, panel, ilmi toplantı, ameliyat gibi uzmanların *hususî ihtiyaçları* sebebiyle yolculuk yapmaları gerekmekte ve yanlarında her zaman bir mahrem bulunması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla bu türden yolculuklara cevaz vermemek bu durumdaki kadınları büyük zorluğa sokacaktır.¹⁵¹ Usul açısından, umumî veya hususî ihtiyaçların, zaruret kapsamında değerlendirilmesinden¹⁵² hareketle, güvenlik şartının sağlandığı bu tür yolculukların caiz olduğunu söylemek mümkündür.

- Yine ona göre, “bu hususta İslam dininde öteden beri süregelen asıl, kadının yanında mahremi olmadan yolculuğa çıkmamasıdır. Bu hüküm, bazılarının zannettiği gibi, kadına karşı bir su-i zan değil, kadının itibarını korumaya yönelik ihtiyati bir hükümdür. Fakat hac yolculuğunda kendisine refakat edecek mahrem bulamaz, bunun yerine yanlarında gidebileceği emin erkekler veya güvenilir kadınlar bulur veya yol güvenli olursa, yolculuğuna engel yoktur. Özellikle zamanımızda yolculuk, geçmiş dönemlerdeki gibi tehlikelerle dolu değildir. Gemiler, uçaklar, otobüsler gibi toplu taşıma araçları vasıtasıyla yapılmaktadır.”¹⁵³

Yaylalı'nın mütalaası ise şöyledir: “Kadının mahremi veya kocası olmadan uzun yolculuğa çıkmasını yasaklayan hadisler, kadını korumaya yöneliktir. Bazı eserlerde bu hikmet, açıkça dile getirilir. Mesela Kâsânî bu bağlamda erkeklerin kadınları adeta kasap kütüğündeki et gibi görüp ona musallat olabileceklerine vurgu yapar.¹⁵⁴ Yine bu hikmete mebni, Şâfiîlerden Şîrâzî (ö.476/1083), yol emniyetliyse refakatçi şartına bakılmayacağını söyleyerek bu görüşün “sahih” olduğunu belirtir.¹⁵⁵ (...) Bugün, toplu taşıma vasıtalarıyla, güvenilir kişi veya kurumlarla yapılan yolculuklar, bir kadının yabancı erkekle baş başa kalmasına imkân vermeyecek şekilde güvenlidir. Hatta bugün memleketimizde yaygın olan örfe göre bunun tedbirleri alınmakta, mesela bayan yanına yabancı erkek oturtulmamaktadır.”¹⁵⁶

150 Karadâvî, *el-Fetâvâ*, s. 353.

151 Bk. Keleş, “Fıkhi Açından Kadının Yolculuğu”, s.49. Umûmî ve hususî hacet hk. bk. Bilmen, *Kamus*, I, 265.

152 Mecelle, md. 31.

153 Bk. Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, s. 350-353.

154 Kâsânî, *Bedâyi'*, II, 123.

155 Şîrâzî, *el-Mühhezzeb*, I, 362.

156 Yaylalı, “Seferîlik Hükümleri”, s. 269-270.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Öncelikle belirtelim ki, yukarıda sıralanan deliller bu bölümde bizim “çoklu yöntem” adını verdiğimiz metotla değerlendirmeye tabi tutulacaktır.¹⁵⁷ Bu çalışmada bu yöntem, vahiy dönemi ve sonrasındaki güvenlik düzeyinin karşılaştırılması, Hz. Peygamber’in gelecekle ilgili haberlerindeki üslubunun tespiti, ilgili naslarda yer alan “*Allah'a ve ahirete iman edenler*”, “*helal olmaz*” gibi ifadelerin yer aldığı diğer naslarla karşılaştırılıp genel anlamda delaletinin ortaya konulması, sahabenin vahiy dönemi sonrasında bu konudaki tavır ve uygulamaları, fukahanın kadının seyahatinde merkeze aldığı “güvenlik” illetinin irdelenmesi şeklinde uygulanacaktır.

Yüce Allah, cinsiyet ayrımı yapmadan, müminleri yolculuğa teşvik etmiş,¹⁵⁸ üstelik yolculuğa getirdiği bazı kolaylıklarla ortaya çıkabilecek kimi engelleri kaldırmıştır. **Hz. Peygamber** de yolculuğu tavsiye etmiş, ancak kendi zamanında, yolculukla elde edilmesi beklenen faydaya (maslahat) oranla, güvenlik riski (mezınn-e-i mefsedet) daha yüksek ve yaygın olduğundan, güvenliği sağlamak amacıyla *erkeklerin bile* yapayalnız seyahat etmesini istememiş,¹⁵⁹ kadınların yolculuklarında ise mutlaka eş veya mahremlerinin bulunmasını şart koşmuştur.

Kadınlara yasak getiren hadisleri, Adiy b. Hâtim hadisiyle birlikte incelediğimizde, bizde Hz. Peygamber’in bu tavrında *güvenliği illet olarak gördüğü ve yaygın (galip) durumu dikkate aldığı*¹⁶⁰ kanaati hâsıl olmuştur. Zira bu meşhur hadis ortamın güvenlik şikâyeti üzerine varit olmakla beraber, hadisin Buhârî varyantın-

157 Bu yöntemde, esasen mezhepler arası mukayeseli literatürde benimsendiği üzere çalışma konu hakkında oluşan görüşler üzerinden yürütülmekte ve doğası gereği tercih yöntemi uygulanmaktadır. Bu esnada öncelikle görüşler ortak noktalarından hareketle ana gruplara ayrılmakta, sonra tarafların kendi kaynaklarında yer verdikleri deliller, bu görüşler bağlamında Kitap, sünnet, icmâ, sahabe görüş ve uygulaması (eser), kıyas ve akıl şeklinde bir düzen içerisinde birleştirilmeye çalışılmaktadır. Bununla birlikte tarafların birbirlerinin delillerine yönelttiği eleştiriler ve cevaplar, hem tekrardan kaçınmak, hem de bütünlüğü bozmamak amacıyla delilin bulunduğu yerde ele alınmaktadır. Ayrıca, konuyla ilintili olduğu halde başvuru fıkıh kaynaklarında bulunamayan Hz. Peygamber’e ve sahabeye ait diğer veriler araştırmaya dâhil edilmektedir. Bu esnada olayla ilgisi olan sahabiler tespit edilmekte ve hem o konuda, hem de farklı zamanlarda meseleyle ilgi kurulabilecek söz ve uygulamaları tespit edilmeye çalışılmaktadır. Elde edilen veriler “çapraz sorgulama” mantığıyla birbirinin açığını kapatmada, kapalı kısımlarını açıklığa kavuşturmada ve çıkarımı tutarlı hale getirmede birbirini tamamlayan kaynak olarak işlenmektedir. Böylece mesele hadis ilmi bakımından da ikmale çalışılmaktadır. Bu yöntemde fıkıh usulü bir bütün olarak alınmaktadır. Bu süreçte ayrıca “olayların geçtiği zaman ve mekân boyutu” ile “olayların karakteristik yapıları” siyer ve megazi eserleri yanında, medeniyet ve kültür eserleri vasıtasıyla da tetkik edilmektedir. Böylece fıkhi bir mesele çok yönlü bir şekilde incelenerek güçlü bir kanaat oluşturulması amaçlanmaktadır. Örnek bir çalışma için bk. Şahin, “Namazların Cem’i Örneği”, s. 31-73.

158 Kadının seyahat özgürlüğü hk. Şahin, *Seferilik ve Hükümleri*, s. 363.

159 Buhârî, “Cihâd”, 135.

160 Hüküm koymada “galibe itibar” hk. bk. Mecelle, md.42; Zerkâ, *Şerhu'l-Kavâidi'l-Fıkhiyye*, s. 235.

da Hz. Peygamber'in "kadının tek başına yolculuk yapabileceği günlerin pek yakın olduğunu" vurgulamış olması, bir bakıma onun, yaşadığı zamanın genel yapısına ilişkin değerlendirmesini de yansıtmaktadır.

Adiy hadisinde kanaatimizi destekleyen bir başka husus da şudur: Bilindiği gibi Hz. Peygamber gelecekte haber verdiği fitne olaylarına dair hadislerinde İslam'a uygun olmayan durumlardan sakındırmıştır.¹⁶¹ Oysa ilgili rivayette kadınların yolculuk yapabileceği zamanı övgüyle dile getirmiştir. Her ne kadar bazı fakihler ve hadis şârihleri bu hadisin sadece övgü için geldiğini, yoksa izin (cevaz) vermek için gelmediğini söyleseler¹⁶² de, sözün sevk ediliş makamı ile Hz. Peygamber'in açıklama yapmaması dikkate alınarak, usulde kabul edilen "ihtiyaç anında beyanın ihmal edilemeyeceği" ilkesinden¹⁶³ hareket edildiğinde, güvenlik zamanlarında yolculuğu mahzurlu görmediği anlaşılmaktadır. Zaten kadının yolculuğunu meşrû gören âlimler, aynı hadisten hareketle bunu caiz görmüşlerdir.¹⁶⁴

Üstelik Hanefi mezhebine uygun olarak kadının mahremsiz seyahatini caiz görmeyen¹⁶⁵ Serahsî (ö.483/1090), emanet mal ile yolculuk bağlamında Adiy hadisini değerlendirirken, o dönemde kâfirler galip olduğu için Müslümanların şehir dışında emniyette olmadıklarını, ancak bu hadisin ileride emanet malla dolaşacak kadar güvenli hale geleceğini haber verdiğini söyleyerek, emanet malla seyahatin cevazına hükmederken,¹⁶⁶ bir bakıma şartların değişeceğini ve buna bağlı olarak hükmün de değişeceğini kabullenmiş olmaktadır.

Duruma, *sahabe görüş ve uygulaması* açısından baktığımızda, **Hz. Âişe ve Urve b. Zübeyr**'den kadının yolculuğunun caiz olacağı yönünde rivayet gelmesi, kadının güvenli ortamda mahremsiz yolculuk yapabileceği kanaatinde olduklarını gösterir.

Bu meyanda Ebû Saîd el-Hudrî'nin, kadınların mahremsiz yolculuk yapmalarını caiz görmemesi, Hz. Peygamber'den gelen rivayetin lafzına bağlı kaldığını düşündürdüğü için, diğer görüşleri temelinden sarsacak nitelikte değildir. Yukarıdaki rivayeti dikkate aldığımızda, bu seyahatlerin Hz. Ömer'den sonra gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer hilafete gelişinden itibaren, vahiy döneminde

161 Hadis külliyyatının fitneler (fiten) bölümlerinde uyarı/sakındırma örnekleri çoktur. Çelebi, "Fiten ve Melâhim", *DİA*, XIII, 149-153. Örnek olarak bk. Rûdânî, *Büyük Hadis Külliyyâtı*, V, 335-356.

162 Bk. Aynî, *Umde*, X, 316.

163 Serahsî, *Usûl*, II, 50.

164 Bk. İbn Hacer, *Feth*, IV, 76.

165 Serahsî, *el-Mebsût*, IV, 110.

166 Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 122.

başlayan yol güvenliğini sağlama çalışmalarına devam etmiş, bu amaçla o yol üzerinde konak yerleri kurdurmuş ve nihayet hilafeti yıllarında yolcuların güvenli yolculuk yapabileceği şartları oluşturmuştur.¹⁶⁷ Dolayısıyla bu, artık güvenliğin sağlandığı kanaatimizi desteklemektedir. Üstelik Adiy'in, Hz. Peygamber'den daha sonraki dönemlerde kadınların yalnız yolculuk yaptıklarına bizzat şahit olması da güvenliğin gittikçe arttığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu bilgilere ek olarak, *mezheplerin konuya yaklaşımları* incelendiğinde, yolculukla ilgili hükmün “illet”ini, ittifakla “güvenlik” olarak algıladıklarını görmek mümkündür. Nitekim Şâfiî bunu açıkça ifade etmiştir.¹⁶⁸ Ayrıca diğer mezhep sâlikleri bunu “güvenliğe ihtiyaç duyan kadınlar” ve “güvenliği sağlayabilecek erkekler” boyutuyla iki bakımdan ele almışlardır.

Güvenliğe ihtiyaç duyanlar bağlamında, Bâcî'nin (ö.474/1081) şehvetten ke-silmiş çok yaşlı kadınları yasak kapsamı dışında görmesi¹⁶⁹ bunun örneğidir. İbn Hacer, onun, kadınların Cuma namazına katılması konusundaki ihtilaftan hareket etmiş olabileceğini belirtmesine¹⁷⁰ rağmen bizce bu, yaşlı kadın hakkında güvenlik riskinin az olmasındandır. Zaten yaşlı kadının cemaate katılma konusu ele alınırken benzeri bir güvenlik dile getirilir. Üstelik İbn Dakikül'îd'in Bâcî'yi eleştirirken söylediği “*Her düşeni bir kapan bulunur*” sözü¹⁷¹ yaşlılardaki riskin göz ardı edilemeyeceğini gösterir.

İlgili nasların umumî olmasından hareket eden Hanefîlerin, kadının genç veya yaşlı olması arasında fark görmezlerse¹⁷² de, şehvet sınırına ulaşmamış (gayr-i müştahât) küçük kızın mahremsiz yolculuğuna cevaz verip,¹⁷³ şehvet yaşına gelip hayız görmeyen (müştahât) cariye -mahremiyet bakımından hür kadınla eşit olmadığı halde- mahremsiz yolculuğunu caiz görmemeleri¹⁷⁴ güvenliğini illet aldıklarını gösterir.

167 Detaylar için bk. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübrâ*, III, 263; Yeniçeri, “Yolculara Yapılan Mâli Destekler ve Seyahatten Men'i”, s. 217.

168 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117.

169 Aynî, *Umde*, X, 316.

170 İbn Hacer, *Feth*, IV, 76.

171 Aynî, *Umde*, X, 316.

172 Aynî, *el-Binâye fî Şerhi'l-Hidâye*, IV, 17.

173 İbnü'l-Hümâm, *Feth*, II, 425-426. “Kadın” lafzı buluşa eren bayanı ifade eder. İbn Nüceym, *el-Bahr*, II, 339.

174 Kadıhan, *Fetâvâ*, I, 170. Ancak Merginânî'yeb göre, cariye ve ümmü veled hakkında diğer insanlar bakma ve dokunma konusunda mahremleri gibi olduğundan, bunların mahremsiz yolculuğa çıkabilecekken (Merginânî, *el-Hidâye*, IV, 98), İbn Âbidîne göre son dönemde bu mekruh sayılmaktadır. İbn Âbidîn, *Redd*, III, 465.

Yukarıdakilere ek olarak, genellikle kalabalık gidilen ve dinî duyguların yüksek seviyede yaşandığı hac yolculuğunda, Mâlikîlerin *erkek-kadın karışık bir topluluğu*, Şâfiîlerin ise kadına yardım edecek *güvenilir kadınların oluşturduğu grupları* veya *içinde güvenilir kadınların bulunduğu bir kabileyi* yeterli görmesi, onların da güvenliği dikkate aldıklarının göstergesidir.

Güvenliği sağlayacaklar açısından duruma baktığımızda, Hanefîlere ve Mâlikîlere göre bunlar, akrabalık, süt veya sıhriyet sebeplerinden biri yoluyla kadına nikâhı ebediyen haram olan kimselerdir.¹⁷⁵ Bazı fakihler bunu, *mubah bir sebeple oluşan haramlıktan dolayı nikâhlanması ebedî olarak yasak olan kimseler* şeklinde genel bir kurala bağlamışlardır.¹⁷⁶

Mahrem şartından maksadın kadını koruyup kollamak olduğunu söyleyen Hanefîlere göre, akraba kadınlarla evliliği mubah sayan ‘Mecusî’ ve ‘güvenilir olmayan Müslüman akraba’ mahrem şartını sağlayamayacağı gibi,¹⁷⁷ ‘cinselliği idrak etmeyen küçük (sabî)’ ve ‘bunak (ma’tûh)’ da mahrem görevini karşılayamayacaktır.¹⁷⁸ Buna karşılık ‘aklı başında olan çok yaşlı kişi (pîr-i fânî)’ mahrem olabilecektir.¹⁷⁹ Döndüren’e göre günümüzdeki yaygın fesat sebebiyle kadın, artık ebediyen haram olan sütkardeşiyle de yolculuk yapamayacağı gibi, kız kardeşin, hala ve teyzenin kocası olmak geçici evlenme engeli olduğundan, enişterle de hac yolculuğu caiz değildir.¹⁸⁰

Mâlikîye göre kadının, üvey evladiyla nikâhı haram olsa dahi, onunla yolculuğu mekruhtur.¹⁸¹

Zeydîlere göre ise, zimmîler kadının baba, oğul ve kardeşleri bile olsalar, Müslüman kadına nikâh vb. hususlarda veli olamayacakları gibi, yolculukta mahremi de olamazlar.¹⁸²

Kısacası bütün bu değerlendirmeler, kadının güvenliğinin sağlanması noktasında *ittifak* halindedir.

175 Bâbertî, *el-İnâye*, II, 330; Düsûkî, *Hâşiye*, II, 9. Liste için bk. Züheyrî, *Sefer Nisvân*, s. 63.

176 Aynî, *Umde*, X, 313; İbn Hacer, *Feth*, IV, 77. Buna göre “ebedî nikâh” kaydıyla erkeğin baldızını, “mubah bir sebep” kaydıyla şüphe yoluyla cinsel ilişki kurulan kadının annesini ve “haramlığından dolayı” kaydıyla haramlık oluşan mülâne edilmiş eski eş çıkarılmıştır. Aynî, *Umde*, X, 313; İbn Hacer, *Feth*, IV, 77.

177 İbn Nüceym, *el-Bahr*, II, 339.

178 İbn Nüceym, *el-Bahr*, II, 339.

179 Kadıhan, *el-Fetâvâ*, I, 170.

180 Döndüren, *Delilleriyle İslam ilmihali*, s. 570.

181 Aynî, *Umde*, X, 315.

182 Yahyâ b. Hüseyin, *el-Ahkâm fi'l-Halâl ve'l-Harâm*, I, 373.

Cevaplanması gereken önemli bir soru da, *güvenliğin illet olmaya elverişli olup olmadığıdır*. Kanaatimizce kadının yolculuğunda dikkate alınan güvenlik, namazın kısaltılması, orucun tehiri gibi hükümler için esas alınan, ama izafi olduğu için yerine bizzat “sefer”in kaim olduğu “meşakkat”ten¹⁸³ farklı olarak, kişilere göre belirgin farklılaşmalara uğramadan zahirde tespit edilebilecek açık ve *istikrarlı* (munzabıt) bir durumdur. Bu sebeple *güvenlik, illet olmaya elverişlidir*.

Güvenlik illeti ile sağlanmaya çalışılan *maksada* gelince, bu maksat, klasik literatürde daha çok *namus (ırz) emniyeti* olarak anlaşılmış, günümüzde ise güvenlik, ırz emniyetine ek olarak, *hayat, memat, din/ahlak emniyeti ve halvet olmama* şeklinde çeşitlendirilmiştir.¹⁸⁴ Karaman’a göre ırz, hayat, memat emniyeti *objektif*, din/ahlak emniyeti ise *sübjektif* emniyettir.¹⁸⁵

Kadının mahremsiz yolculuğunu yasaklayan hadislerde yer alan “*Allah’a ve ahirete inanan*” ve “*helal olmaz*” gibi kayıtların konuya bir ibadet, yani Allah Teâlâ’yı tazim¹⁸⁶ boyutu katıp katmadığı da cevap bekleyen diğer bir sorudur.

Haddi zatında hadisteki kullanıma uygun olarak, her iki kayıt da Kur’anda ibadetle ilgisi olmayan bir ayette, birlikte geçmektedir. Ayet şudur: “... *Allah’a ve ahirete inanan* kadının rahmindekini saklaması *helal olmaz*...”¹⁸⁷ Zemahşeri (ö.538/1144) ve Ebüssuûd Efendi’ye (ö.982/1574) göre bu ayette “*Allah’a ve ahirete inanan*” kaydı, fiillerinin büyüklüğünü göstermekte ve Allah’a ve ahirete inanan kadının böyle bir işe kalkışmayacağını vurgulamaktadır.¹⁸⁸ Zeccâc’a (ö.311/923) göre ise bu kayıt “*müminsen zulmetmezsin*” sözündeki “bu sana yakışmaz” anlamına benzer olarak, “mümin kadına bu iş yakışmaz” demek gibidir.¹⁸⁹ Yani söz konusu kayıt, ibadet boyutundan daha çok durumun büyüklüğüne dair uyarı niteliği taşır.

183 Meşakkatin izâfiliği hk. bk. Şâtübî, *el-Muvâfakât*, I, 315-318.

184 Beşer’e göre kadının ırzı, canı korunmalı ve yolculukta ölüm olması halinde kendisinin ve yakınlarının madur olmaması sağlanmalıdır. Beşer bu riski “kadının insanlığına tasallut ihtimali” olarak niteler. (Beşer, “Seferilik Açısından Kadınlar”, s. 343-344). Bu illetlendirmeyi yetersiz gören Demircan, bunlara dini/ahlaki güvenliği de eklemede ve sorumluluğu kadına bırakmaktadır. (*A.g.m.* (Müzakere), s. 349-351). Klasik anlayışa uygun olarak illeti ırz güvenliğiyle sınırlı gören Aybakan’a gelince o, yasak konusunda mesafenin değil, tenhalığın ve halvet kalmanın dikkate alınması gerektiğini savunur. (*A.g.m.* (Müzakere), s. 356-357). Nitekim İbn Âbidin de yolculuğu halvet gibi saymıştır. (İbn Âbidin, *Redd*, III, 464). Yayıla’ya göre, o günkü yolculuklar, mahiyeti icabı başbaşa kalmaya imkân veriyordu. Nitekim yol güvenliğinden şikâyet eden bir sahâbiye Hz. Peygamber, yakında bu güvenliğe kavuşulacağını belirtirken, kadının yalnız olarak hacca gidebileceği korkusuz günler müjdelemiştir. (Yayıla, “Seferilik Hükümleri”, s. 269-270).

185 Karaman, *Seferilik Hükümleri*, s. 458.

186 Bilmen, *İlmihal*, s. 42.

187 Bakara 2/228.

188 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 442; Ebüssuûd, *İrşâdü’l-Aklîs-Selîm* I, 351.

189 Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, I, 306.

“*Helal olmaz*” terimine gelince, bu terim hem Kur’ân’da hem de sünnette – yeme içmenin helallığı konusunda algıladığımız gibi- maneviyat yönü bulunan bir yapı taşımayıp, daha çok muamelelerde geçen “caiz olmaz/yasak” anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹⁹⁰ Nitekim yukarıdaki ayette yer alan kadının boşandıktan sonra rahmindeki gizlemesi yasağına ek olarak, alış-veriş serbestliği ve Ramazan gecelerinde aile ilişkisi “helal kıl(ın)dı”, verilen mehrin zorla geri alınması, üç talaktan sonra başkasıyla evlenmeden ilk eşle evlenme ve kadınlara zorla mirasçı olma yasağı ise “helal olmaz” terimleriyle karşılanmıştır.¹⁹¹ Kısaca “helal olmaz” terimi, Kur’ân’da teknik bir hukuk terimi olarak “yasak” karşılığı kullanılmaktadır. Gördüğümüz kadarıyla sünnette de Kur’ân’dakine paralel bir kullanım vardır. İşte mümin kadının mahremsiz yolculuğu da teknik anlamda bir ‘yasak’ olarak görünmektedir.¹⁹² Kaldı ki, kadına yolculuk yasağı getiren rivayetlerin bazıları “*Rasulullah ... nehyetti*”, “... *yolculuk yapmaz*” ve “*uygun değildir* (: لا يصلح)” şeklinde varit olmuştur.¹⁹³

Netice olarak; yukarıda sıralanan deliller ve âlimlerin değerlendirmeleri ışığında şunlar söylenebilir:

1) *Kadınların yolculuğunda eşinin veya mahreminin bulunmasının esas olduğu*, ancak *bunun zorluk oluşturduğu veya mümkün olmadığı durumlarda bazı şartlarla da olsa kadının mahremsiz yolculuk yapabileceği* anlaşılmaktadır. Ancak, bu şartlar zaruret ve ihtiyaç durumuna göre değişiklik göstermektedir.

2) Canı, malı, ırzı korumak için tehlike bölgesinden kaçmak üzere güvenli bölgeye ulaşmak amacıyla yapılan veya kazâ, yangın gibi acil durumlar için yapılan yolculuklar *zarûret hali* olup, bu sebeple mahrem olmayan güvenilir erkeklerle yolculuk yapılabileceği gibi, mahremsiz olarak yalnız halde yolculuk yapmaya bile izin vardır.¹⁹⁴ Nitekim Hz. Peygamber’in, kızı Zeyneb’i Mekkeli müşriklerden kurtarmak amacıyla Zeyd b. Hârise’ye aldırması bu kabilden bir zarûrettir. Ayrıca bilindiği üzere, umumî veya hususî ihtiyaçlar da zarûret gibi kabul edildiğinden¹⁹⁵

190 Detay için bk. Koca, Ferhat “Helâl (Fıkıh)”, *DİA.*, XVII, 175-178.

191 Sırayla bk. Bakara, 2/275, 187, 230, 229; Nisâ, 4/19. Ayrıca bk. Koca, “Helâl(Fıkıh)”, *DİA.*, XVII, 175. Sünnetten örnekler için bk. Bardakoğlu, Ali, “Helal”, *İİGYA.*, II, 230.

192 “Câiz olur/caiz olmaz” terimi Kur’ân’da yer almayıp, hadislerde ise nadiren görülür. Bardakoğlu, “Câiz”, *DİA.*, VII, 27-28.

193 Bk. Tahâvî, *Meâni’l-Âsâr*, II, 115-116.

194 Şâfiî, *el-Ümm*, II, 117; İbn Battâl, *Şerhu Sahihî’l-Buhârî*, IV, 533.

195 Mecelle, md.32; Zuhaylî, *Nazariyyetü’l-Darûra*, s. 275. *Umûmî hâcet*, sipariş, ortaklık, kira, borçlanma gibi bütün insanların genel olarak ihtiyaç duydukları durumları; *hususî hâcet* ise daha çok bir yöre halkının veya sanat, ziraat, ticaret gibi meslek gruplarının ihtiyaçlarını ifade eder. (Krş. Yaran, “İhtiyaç”, *DİA.*, XXI, 574). Gerçekte zarûret derecesinde olmayan bu gibi umumî ve hususî ihtiyaçlar, genellikle herkesin başına gelebilirdiği ve yaygın olduğu için topluma getirdiği ağır yük dikkate alınarak, zarûret derecesinde kabul edilmiştir.

ölüm, hastalık, düğün cemiyeti ve akraba ziyareti ile ticaret gibi *genel ihtiyaçlara* bağlı seyahatler ile din ve sağlık başta olmak üzere, yerine getirilmesi farz-ı kifâye olan eğitimler için, öğrencilik, ilmî toplantı, araştırma ve inceleme amaçlı yapılan *hususî ihtiyaçlara* bağlı seyahatler de zarûret derecesinde kabul edilebilecektir.¹⁹⁶

3) Kadın yukarıdaki amaçlarla erkeklerle yolculuk yapabilirse de, bu yolculukların şu şartlara riayet edilerek yapılması lazımdır:

a) Akraba ziyareti, borç ödeme, teşhis ve tedavi, eğitim-öğretim gibi meşrû ihtiyaçlar olması,

b) Mahremin, yolculuğun yapılması gereken zamanda ayrılamayacağı bir görevi olması veya maddî imkâna sahip olmaması gibi sebeplerle o yolculuğa katılamaması,

c) Gidilen güzergâhın güvenli olması¹⁹⁷

d) Kurumsal özelliği olan resmî araçların veya otobüs, tren, uçak, vapur gibi toplu taşıma vasıtalarının tercih edilmesi. Bu vasıtalar ihtiyacı karşılamakta olup, zarûretler de kendi miktarlarıncaya kadar olunduktan¹⁹⁸ yukarıda belirtilen türden hakikî bir zarûret olmadıkça, özel araçlar tercih edilmemelidir.

Bu şartlara bağlı kalındığı takdirde, günümüzde kadının mahremsiz olarak yapacağı yolculuğun caiz olacağı söylenebilir.

4) Kadınların hac ve umre yolculuğu¹⁹⁹ hususunda yukarıdaki bilgiler ışığında, kadının üzerine hac farz olduğunda, yanında mahremi olmasa bile uçak ve vapur gibi toplu taşıma araçlarıyla hac yapmalarının caiz olacağı, ancak hac bölgesinin aşırı kalabalık olması sebebiyle, haccını kendine yardımcı olarak mahremiyle beraber yapabileceği bir zamana ertelemesinin efdal olacağı;²⁰⁰ umreye gelince, onun farz/vacip olmadığı²⁰¹ ve bu ibadetin sırf Allah rızası için yapıldığı dikkate alındığında, dinî şartlara titizlik göstermenin yerinde olacağı, bu sebeple mahremsiz umre yapılmamasının efdal olduğu söylenmelidir.

196 Bk. Döndüren, *Aile İlmihali*, II, 340-342.

197 Güvenlik riski, zamana ve mekâna göre değişiklik gösterebilir. Bu sebeple mükelleflerin, şartların değiştiği yer ve/veya zamanlar hakkında, yetkili merciler tarafından bilgilendirilmesi uygun olacaktır.

198 Mecelle, md. 22.

199 Hac ve umre gibi ibadetlerin kadın için önemi hk. bk. Demir, "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkisi", s. 103-129.

200 Kadın için haccın zorlukları hk. bk. Koçak, "İddet bekleyen ve Yanında Mahremi Olmayan Kadınların Sefere Çıkması ve Hacca Gitmesi", s. 406-407.

201 Bu hüküm sahabeden İbn Mes'ûd'a, Hanefilere, Mâlikilere ve bir rivayette Şâfi ve Ahmed b. Hanbel'e göredir. Sahabenin cumhuruna, Şâfilerde sahih, Hanbelilerde meşhur olan görüşe göre ise umre vaciptir. Bk. İbn Kudâme, *el-Muğni*, V, 13-14.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa, *Açıklamalı Mecelle*, (Yay.Haz. A. Himmeth Berki), Hikmet Yayınları, İstanbul, 1982.
- Akberî, Muhammed b. Muhammed, *Ahkâmu'n-Nisâ*, by., ty.
- Aktan, Hamza, "Seferîlik Açısından Kadınlar (Müzakere)", *Seferîlik ve Hükümleri*, İstanbul, 1997.
- Ali el-Kârî, *Fethu Bâbi'l-inâye bi-Şerhi'n-Nükâye*, (Haz. M. Nizar Temim, H. Nizar Temim), Beyrut, 1997.
- Atar, Fahrettin, "Genel Olarak Seferîlik ve Hükümleri", *Seferîlik ve Hükümleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Aydın, M. Akif, "Aile", *DİA.*, II, 196-200.
- Aynî, Bedrüddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- Aynî, *el-Binâye fî Şerhi'l-Hidâye*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1990.
- Azîmâbâdî, *Avnü'l-Ma'bûd Şerhu süneni Ebî Dâvûd*, (Thk. Abdurrahman M. Osman), Medine, 1968.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd, *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, (Haz. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Bardakoğlu, Ali, "Câiz", *DİA.*, İstanbul, 1993, VII, 27-28.
- , "Helal", *İİGYA.*, II, 228-231.
- Bayındır, Abdülaziz, "Kadın", *Kur'an Mesajı İlmi Araştırmalar Dergisi*, Ocak Şubat Mart, 99/13,14,15, s.127-129.
- Beşer, "Seferîlik Açısından Kadınlar", *Seferîlik ve Hükümleri*, İstanbul, 1997.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn, *Ma'rifetü's-Süneni ve'l-âsar*, Dâru'l-Va'y, Kahire, 1991.
- , *es-Sünenü'l-kübrâ*, (Thk. M. Abdülkâdir Atâ), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Bilmen, Ö. Nasuhi, *Hukuk-ı İslamiye ve Istilâhâtı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul, ty.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *Sahih*, (Haz. Ebû Suheyb el-Keremî), Beytü'l-Efkâr ed-Devliyye, Riyad, 1998.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Ahkâmü'l-Kur'an*, (Thk. M. es-Sâdık Kamhâvî), Beyrut, 1992.
- Çalışkan, İbrahim, "İslam Hukukunda Zina Suçunun Mahiyeti ve Cezası", *AÜFD.*, y:1992, c:33, S.61-100.
- Çelebi, İlyas, "Fiten ve Melâhim", *DİA.*, İstanbul, 1996, 13:149-153.
- Çolak, Abdullah, *İslam Aile Hukuku*, Ankara, 2017.
- Dalgın, Nihat, *Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular*, İstanbul, 2009.
- Dârakutnî, Ali b. Ömer, *Sünen*, (Thk. Şuayb el-Arnâvut ve diğerleri), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2004.
- Davudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul, 1978.
- Demir, Zekiye, "Haccın Kadınları Dönüştürücü Etkisi", *Diyanet İlmi Dergi*, y:2014, 50/2, s.103-129.
- Demirdöven, Necla Yasdıman, "Kocanın Hakları Bağlamında 'Kadının İzinsiz Evden Çıkmayışı' ile İlgili Hadislerin Tahlili ve Mezhep İmamlarının Anlayışları", *Ekev Akademi Dergisi*, 18/60 (Yaz 201), s.415-448.

- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle İslam ilmihali*, İstanbul, 1991.
- , *Delilleriyle Aile İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1995.
- Düsûki, *Hâşiye ale's-Şerhi'l-kebir*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ty.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'ab es-Sicistânî, *Sünen*, Beytü'l-Efkârîd-Devliyye, Riyad, ty.
- Ebüs-suûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-kerîm*, (thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, Riyad, Kahire, 1971.
- Erdoğan, Mehmet, "Seferîlik Hükümlerinin Değişmesi", *Seferîlik ve Hükümleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997, s.418.
- , "Seferîlik Şartları (Müzakere)", *Seferîlik ve Hükümleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Güncel Dinî Meseleler İstişare Toplantısı-I*, 15-18 Mayıs 2002, DİB. Yayınları, Ankara, 2004.
- Hâkim, Ebû Abdillâh en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Dâru'l-Harameyn, 1997.
- Hattâbî, Hamd b. Muhammed, *Meâlimü's-sünen*, (Tas. ve Tab. M. Râgıb et-Tabbâh), Haleb, 1932.
- İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, (Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Muavviz), Riyad, 2003.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, Tunus, 1984.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen b. Halef, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm), Riyâd, ty.
- İbn Ebî Şeybe, , Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad, 2004.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Tas. İbn Bâz), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, H.1379.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed, *el-Muhallâ*, Mısır, H.1352.
- İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-terfîti İbn Belbân*, (Thk. Suayb el-Arnâvût), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed, *el-Mugnî*, (Thk. Abdullah et-Türki-A. Muhammed el-Hulv), Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad, 1997.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Dâru'l-Meârif, Kahire, ty.
- İbn Nüceym, *el-Bahrur-râik*, Kahire, 1311.
- İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Dâru'l-Ma'rife, 1982.
- İbn Sa'd, Muhammed ez-Zührî, *Kitâbü't-tabakâti'l-kübrâ*, (Thk. Ali M. Ömer), Kahire, 2001.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn es-Sivâsî, *Fethü'l-kadîr ale'l-Hidâye*, (Haz. Abdürrezzâk Gâlib el-Mehdî), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- İbnü'l-Münzir, *el-İcmâ'*, (Thk. Ebû Hammâd Sagîr Hanîf), Mektebetü'l-Furkân, 1999.
- , *el-İşrâf alâ mezâhibi'l-ulemâ*, (Thk. Ebû Hammâd el-Ensârî), İmârât, 2004.
- Kadıhan, Hasen b. Mansûr, *Fetâvâ*, (el-Fetâvâ'l-Hindiyîye kenarında), Bulak, H.1310-1311.
- Kahraman, Abdullah, "İslam Hukuk Düşüncesinde Taabudi Hükümler ve Taabbudiyâtın Sahası Üzerine", *İHAD*, sy:2, y:2003, s.25-57.
- , "İslam Hukukunda Kadının Hukuki Tasarruf ehliyeti", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy:1, Kars 2014, s.25-39.
- Kahveci, Nuri, *İslam'a Göre Aile Bireylerinin Sorumlulukları*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2017.
- , *İslam Aile Hukuku*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2014.

- Kamil Miras, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, (Ahmed Naim'in Giriş'i ile), DİB. Yay., Ankara, 1985.
- Karadâvî, Yusuf, *Keyfe neteâmel meas's-sünne*, Dâru'l-Vefâ, Mansûra, 1993.
- , *Min hedyi'l-İslâm fetâvâ muâsıra*, Dâru'l-Kalem, Kuveyt, 1989.
- Karâfî, Ahmed b. İdris, *ez-Zahîra*, (Thk. Muhammed Haccî), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1994.
- Karaman, Hayreddin, *İslâmîda Kadın ve Aile*, İstanbul, 2008.
- , *Seferîlik Hükümleri* (Genel Değerlendirme), *Seferîlik ve Hükümleri*, Ensar Neş., İstanbul, 1997.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd, *Bedâyiü's-sanâi' fi tertibiş-şerâi'*, Dâru'l-Hadis, Beyrut, 1986.
- Kâsîmî, Zâfir, *Nizâmu'l-hükm*, Beyrut, 1987.
- Kastalânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdü's-sâri ilâ Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, Bulak, 1323.
- Keleş, Ekrem, "Fikhî Açından Kadının Yolculuğu", *Din ve Hayat*, sy:2, y:2009, s.47-49.
- Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1981.
- Koca, Ferhat "Helâl (Fıkıh)", *DİA.*, XVII, 175-178.
- Koçak, Zeki, "İddet bekleyen ve Yanında Mahremi Olmayan Kadınların Sefere Çıkması ve Hacca Gitmesi", *Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı V* (Kadınların İbadet Hayatı İle İlgili Meseleler), Afyonkarahisar, 30.11.2012-02.12.2012, s.371-422.
- Komasyon, *Fetâvâ'l-Lecneti'd-dâime*, (Der. Ahmed b. Abdirezzâk ed-Dervîş), Dâru'l-Müeyyed, H.1424.
- Köksal, M. Âsım, *İslâm Tarihi*, Şamil Yay., İstanbul, 1987.
- Merginânî, Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye Şerhu'l-Bidâye*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Beyrut, ty.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyri, *Sahih*, (Haz. Ebû Suheyb el-Kermî), Beytül-Efkârî'd-Devliyye, Riyad, 1998.
- Nefrâvî, Ahmed b. Ganîm, *el-Fevâkih devânî*, (Thk. A. Muhammed Ali), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali, *el-Müctebâ mine's-Sünen*, Beytül-Efkâr, Riyad, ty.
- Nevevî, Muhyiddin b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahihi Müslim*, Kahire, 1929.
- , *el-Mecmû' Şerhu'l-Mühezzeb liş-Şirâzi*, (Thk. M. Necib el-Mutîi), Mektebetü'l-İrsâd, Cidde, 1980.
- Rûdânî, *Büyük Hadis Külliyyâtı* (Cem'u'l-Fevâid), İz Yayınları, by., ty.
- San'ânî, Muhammed b. İsmâil, *Sübülü's-Selâm*, (Thk. M.S. Hasan Hallâk), Demmâm, H.1421.
- Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fi halli Ebî Dâvûd*, Beyrut, ty.
- Serahsî, Şemsüddîn, *el-Mebsût*, Beyrut, 1989.
- , *Usûl*, (Thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, H.1372.
- Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-Sünne*, Kahire, H.1365.
- Suğdî, Ali b. el-Hüseyn, *en-Nütef fi'l-fetâvâ*, Beyrut, 1996.
- Şâfîi, Muhammed b. İdris, *el-Ümm*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1973.
- Şahin, Osman, "Ahkâm Hadislerinin Çoklu Yöntemle Anlaşılması ve Yorumlanması: Namazların Cem'i Örneği", *OMÜİFD.*, 2017, sy: 43, s. 31-73.

- , *İslam Hukukunda Seferilik ve Hükümleri*, Samsun, 2009.
- Şâtübî, Ebû İshâk, *el-Muvâfakât*, (Çev. Mehmet Erdogan), İz Yay., İstanbul, 1999.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali, *Neylül'evtâr*, Kahire, 1971.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali, *el-Mühezzeb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî*, Beyrut, 1995.
- Şîrbînî, Muhammed b. el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc*, (Haz. M. Halil Aytânî), Dâru'l-Mârifê Beyrut, 1997.
- Taberî, *Câmiu'l-beyân*, (Thk. Abdullah et-Türki), Dâru Hicr, 2001.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî, "Mahrem Bulunmaması Durumunda Kadının Haccı Meselesi", (Çev. Recep Cici), *UÜİFD.*, 7/7, yıl:1998, s.659.
- , *Şerhu Meâni'l-âsâr*, (Thk. Muhammed en-Neccâr-Muhammed Câdu'l-Hak), Âlemü'l-Kütüb, 1995.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. Sevre, *el-Câmiu's-Sahîh*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Matbaatü Mustafa el-Bâbî, Mısır, ty.
- Toksarı, Ali, "Hz. Peygamber Devrinde Kadın", *Diyanet İlmî Dergi*, y:1993, c:29, sy:4, s.67-80.
- Topal, Şevket, "Korumaya Muhtaç Çocukların Bakımı ve Gözetimi Açısından İslâm Hukûkunda Velâyet ve Vesâyet Yetkisi", *DAAD.*, 2006, 6/3, s.249-273.
- Topaloğlu, Bekir, *İslam'da Kadın*, İstanbul, 2008.
- Udeh, Abdülkadir, *et-Teşriu'l-cinâiyi'l-islâmî*, Dâru'l-Arabî, Beyrut, ty.
- Uteylî, Leys Afif Muhammed, *el-Hukûku'z-zevciyye fi's-sünneti'n-nebeviyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Necah Üniversitesi, Nablus, 2009.
- Yahyâ b. Hüseyin, el-Hâdî er-Rasî, *el-Ahkâm fi'l-halâl ve'l-harâm*, by., 1410/1990.
- Yaran, Rahmi, "İhtiyaç", *DİA.*, XXI, 573-574.
- Yavuz, Yunus Vehbi, "Seferilik Şartları", *Seferilik ve Hükümleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Yaylalı, Davud, "Seferilik Hükümleri", *Seferilik ve Hükümleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1979.
- Yeniçeri, Celal, "Yolculara Yapılan Mâli Destekler ve Seyahatten Men'i", *Seferilik ve Hükümleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Yıldırım, Celal, *Kur'an ve Sünnet Işığında İslâm İlmihali*, Anadolu Yay., İzmir, 1993.
- Yıldırım, Mustafa, "Fıkıh-Kültür İlişkisi Bağlamında Kadın ve Hukuku", *Dini Araştırmalar*, Kadın Özel Sayısı, y:2016, s.37-63.
- Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *DİA.*, XXIX, 424-426.
- Zeccâc, İbrâhîm b. es-Serî, *Meâni'l-Kur'an ve İrâbuhû*, (thk. Abdülcelil Abduh Şelebî), Âlemü'l-Kütüb, 1988
- Zemaşerî, Mahmûd b. Ömer, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzil*, Mektebetü'l-Ubeykân, Riyad, 1998.
- Zerkâ, Ahmed b. Muhammed, *Şerhu'l-kavâidî'l-fikhiyye*, Dâru'l-Kalem, Dimesk, 1989.
- Zuhaylî, Vehbe, *Nazariyyetü'd-darûratiş-şer'iyye*, Beyrut, 1997.
- Züheyrî, Semîr Emîn, *Evdahu'l-beyân fi hükmi seferi'n-nisvân*, Mektebetü't-Tevhîd, H.1411.